श्रीं=महामहोपाध्यायश्रीमि त्रिभवनात्मजम
होपाध्यायमिसरशंकरकृतौ कणादरहस्ये गुणादि
पदार्थनिरूपणप्रारंभः॥

परमाण्वोः संयोगो सति तयोरेव सजातीयापरद्रव्यानारम्भकत्वे तदारम्भकत्वे तेनैव द्व्यणुकादि
मकालं इतरेतरकारणाकारणगतासंयोगादिति रेत । कार्याकार्यगतो संयोगो न वत । तत्र भागा
पार्थिवद्व्यणुकमाप्येनाणुना आप्यं वद्व्यणुकं पार्थिवेनाणुना समुत्पद्यते । तदकार्यसमवायि
योगी कार्यत्वात् । यद्यदकार्यत्वे सति परसंयोगि कार्यं तत्तेन न संयुज्यते । यदकार्यं । यथा द्वव्यरिसंयुक्ते
तन्तुकार्यः पटः स्पर्शेति । अत्र च पार्थिवः परमाणुनाप्यद्व्यणुकसंयोगी । आप्यद्व्यणुकाजनकत्वे
सति सति आप्यद्व्यणुकसमानाधिकसमानकालीनसंयोगाश्रयत्वात् । यदेवं तदेवमित्यनुमाने
साध्यसमनैकवृत्तिनर्याव्यवृत्तिः तत्र यावदन्योन्याभावसमानाधिकरणत्वसमनैकवृत्तित्वं स्वाश्रय
न्योन्याभावसमानाधिकरणत्वं वा । स्वसमानाधिकरणोंकत्वावच्छिन्नतावसमानाधिकरणत्वं स्व
समानाधिकरणपरिमाणत्वतातावसमानाधिकरणत्वं वा । गुणानेकवृत्तित्वं वा । अव्याप्य
वृत्तित्वं वस्वाश्रयत्वंतातावसमानाधिकरणत्वं । स्वसमानाधिकरणत्वंतातावप्रतियोगित्वं वा
स्वात्यंतातावाविरोधित्वं वा । स्वाविरोध्यत्यंतातावप्रतियोगित्वं वा । कथमेवमिति चेन्न । अनुत्तव
वलात न वति हि मूले वृक्षः कपिसंयोगवान्न शाखायामिति धीः मूलशाखयोरेव संयोगतदभाव
अपाविति चेन्न । नवृक्षगतत्वेन द्वयोरनुभवात् । विरोधिनोरेकाश्रयत्वाभावादनुतयो भामह वांयांवि

समर्थमावरणमित्यभ्युपेयते तेनाज्ञानावरणत्वावच्छेदकाभावाद्विषयमानमप्रमेयेति न स्वकार्यसमर्थमज्ञानं नैरंचित्यम्
त्वमित्युपपन्नं वं भवति ब्रह्मज्ञानेनाप्यविद्याया अनिवृत्तेः विमोक्षप्रसंगः। नानन्वसमस्यादिकार्य
र्थस्य ज्ञानादविद्यानिवृत्यभ्युपगमात् अविद्याविषयस्य माखैवैका विद्या निवर्तकस्यानुपमहावाक्यार्थस्य ज्ञान
स्य बाधोपि तद्विषयत्वत्वाप्रमाणत्वात् तत्प्रत्यक्षादीनां तु बाधविषयत्वकाप्रमत्वेपि व्यवहारसामर्थ्यं न ग्रा
माप्योतिमानानां। ज्ञानदज्ञानविवर्त्तरस्यत्रादर्शनं वा किंविकरं। ज्ञानानुभवसिद्धत्वात्। अन्यथानुपपत्ते
श्च सर्वत्रैव लब्धत्वात्। तदुक्तमन्यनुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका। पिनष्ट्यदृष्टिवैलक्षण्यं सर्वत्रैव नाधिव
ति अथवा भूयात् ज्ञानस्यैवावस्था ज्ञानानि घटादिविषयावरणानि अज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावस्या
नापलेनयापयति ज्ञानानि तावत्यज्ञानानीत्यभ्युपगमात्। एकैकेन च ज्ञानेनैकाज्ञानस्यैव नाशादि
दि ज्ञानेनावरणनाशेपि न काचिदनुपपत्तिः न त्वप्यनुमानादिज्ञानावरणाभिवर्तनेन वा अत्र घटमात्र
त्करिश्वमस्याविशेषवत्तद्दुग्धस्य तत्र घटमादिनानिवृत्तिप्रसंगः अधिष्ठाना ज्ञानोपाधिकेलेन
मस्य तन्निवृत्तौ निवृत्तेः पौरुषेयज्ञानेन तत्प्रत्यापकविद्यानिवृत्तेः साक्षात्कारार्थत्वात्तामनन्तरं दोन
स्यात्। किं तत्प्रत्यक्षादिव्यवहारेन स्यात् प्रतिबंधस्य विद्यमानत्वात्। उच्यते किंविषयमावरणं स्वकं मह
त्वापादकमन्तःकरणावच्छिन्नविषयमयदभानादकं विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यनिष्ठमपरं तज्ज्ञान

काश्मादृ

किं च स्वविषयेन्द्रियसन्निकर्षाजन्यत्वेनाँ कुरणमात्राश्रयाद अपरोक्षज्ञान
शक्यं

मी त्युभयावच्छेदानुभावात् तत्राद्यं परोक्षमाध्याराणाप्रमामात्राणि निवर्तन्ते अनुमितेतु वह्न्यादौ न
स्तीति प्रतीत्यनुदयात् द्वितीयं नुमानात्कारणे वह्निनिवर्तते पदार्थ्यपदाकारं ज्ञानं तदर्थं तद
[illegible]स्मत्तानं तावत्पत्नी नियमात्परोक्षज्ञानं स्वविषयेन्द्रियसन्निकर्षाजन्यत्वेन स्वस्याकरणम
त्रअस्यात् अपरोक्षज्ञानं स्वविषयेन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वेन विषयावग्रहः करणं भयानष्टज्ञान
उक्तपरोक्षज्ञानं नोऽस्पदसत्वापत्तिहेतुता अपरोक्षाधिष्ठान विषयदमानावृत्तिहेतुरेतितेनानु
मानादाव सत्त्वावरणनाशाय वेरोऽज्ञानावरणानिवृत्याव मोपाधिक साक्षात्कारिभ्रमानि
वृत्तिरिति तस्मात्सिद्धं सस्यापाप्यात्मनोऽधिष्ठानकरणतादात्म्याध्यासंहर्मकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यध्या
सनुपपद्यते नानुत्वन्मते अनिर्वचनीयख्यात्यभ्युपगमाधेकर्तृत्वादयो नः करणाध्यमोऽत्रान्न्यथा
ख्यातेः निर्वचनीयत्वात्तत्र उत्पद्यन्ते इति वाच्यं तथा व्यावहारिकप्रातीतिक भेदेन कर्तृत्वादिकृत्वादि
नो द्विधावभासः स्यात् न स्यात् दत्तात्मनि अविवेकात् सकलधर्मविशिष्टस्येवानः करणस्य
न्यथाख्यातत्वेन द पापावाद्वा तस्मादकस्यात्मन उपाधिभेदेन प्रमात्रादिव्यवस्थापयत्नेर्नसौग
तमतापत्तिनवाविरोधोऽन्यायिव्यवस्थास्पष्टतरमुपपादयिष्यते तस्मात् ज्ञानरूपस्यात्मनः सु
खस्याप्यनविज्ञाति।

रहस्य

राम

मिति॥ अल्पपाकजप्रक्रिया॥ तत्रादौ घटमात्रस्यैव पाकजोत्पत्तिः पिठरेपि चेति विचारः तत्र विप्रति-
पत्तिः॥ पार्थिवाः श्यामघटनिष्ठरूपरसगंधस्पर्शाः अग्निसंयोगजन्या न वा॥ घटेऽग्निसंयोगासमवायिक-
रक्तरूपवान्नवा॥ अग्निसंयोगो घटसमवेतरूपादिजनको न वा घटत्वमग्निसंयोगजन्यरूपसम-
नाधिकरणं नवा॥ तत्पाकेनाग्निसंयोगेनावयविरूपादिकं जन्यत इति नैयायिकाः॥ तेषामयमभि-
प्रायः॥ आपाकनिःसृतानां घटादीनां पूर्वरूपादिविलक्षणं रूपाद्यनुभूयते तत्रावयवपाकस्यैवान्यत्र अति-
रेको दृश्यते न तु तेषां घटादीनामापरमाणुपर्यंतं विभागो [illegible] द्व्यणुकपर्यंतावयवविनाशोऽस्तु न तु परमाणु-
वः प्रत्येतुं नंतरं द्व्यणुकादिक्रमेण घटपर्यंत [illegible] पुनरुत्पत्ति कारणाभावात् रूपाद्युत्पत्तिः कल्प-
नागौरवपराहतत्वात्॥ किंच पाकात् [illegible] एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञा [illegible] एवं समाहि-
तास्यात् सर्वावस्थासु घटादीनामपाकदर्शनमुपपन्नं भवेत्॥ घटनाशपरिस्थितिरा वस्थानमप्य-
वमुपपन्नं स्यात्॥ संस्थानमपि प्राचीनं [illegible] यत्र लभ्यते तदप्युपपादितं स्यात्॥ स्या उत तादृशोरेव
परेखादिवैशिष्ट्यमुपपादितं संख्यापरिमाणयोरुपपादितं स्यात्॥ अत्र तत्स्थितानामवयवानां
मग्निसंयोगाभावात् पूर्वरूपादिनाशोत्पत्त्याद्युत्पत्तिर्न स्यातामिति चेन्न॥ सच्छिद्रत्वाद्घटावयवा-
नां तदुपपत्तेः॥ अवयवविसच्छिद्र [illegible] किंवक्ष्यामिति चेन्न॥ अंतर्निहितघटे तैला [illegible] नास्रवणापत्ते

स्तत्र परमाणावेतत्स्तु माञ्जानुप्रवेशात् सर्वावयवावच्छेदेन कथं पाकः स्यादिति चेन्न । अत्र कठिनस्थित
मांतं तण्डुलादीनामपि मध्ये भावदर्शनादुक्तं तेजसोऽनुप्रवेशो न्यूनतादिति । अत्रोच्यते । प्रत्यक्षिनादिकं ताव
त्तु वीरिविदलित त्रसरेणुके घटादावपि दर्शनादुभयसमाधेयं न हि त्र्यणुकं न नश्यति । आरंभकसंयो
गनाशस्य द्रव्यनाशकत्वात् । यथोक्तं वह्नेस्तेजसोऽनुप्रवेशात्सर्वावयवावच्छेदेन पाक इति । ननु तदास्मा
यदि तावत्तेजसोऽनुप्रवेशः पवनवदिना विनश्येनात्ततमो हि द्रवावयपातिवा वनपानीवृत्तपा वनोद
नाभिघातयोरन्यतरः संयोगोऽवयवविश्लेषहेतुः क्रियाजनक इति कथं न नवयवी न नश्येत । येना
भिसंयोगेनान्तस्थितोपलादीनामपि भूमिभावस्तेन यथैव न नश्यदिति महती प्रत्याशा तथाव
तेजसोऽनुप्रवेशात्तत्र दृश्य नाद्यवयवकर्म ततो विभागात्तेन कसंयोगनाशात्पावयविनाश इति स्वतंत्राः प
रमाणावेव पच्यन्त इति स्थितेः । अनुच्च विनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरन्यद्व्यणुकमुत्पद्यते पादि
मद्रूपवत्तादि शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रक्रिया । तत्र विभागजविभागोऽपि नैष्यते तन्मते न वक्षणस्य विभा
गजविभागात्कालेन तद्विभागः साध्ये स एव विभागान्तरं तनं यत्नेन न तेन न वत्तेति पिलस्य तनु
कस्य कर्मत्वापत्तिः संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति लक्षणात् । तत्र यदि द्व्यणुकनाशकसं
योगविनाशविशिष्टं कालमनपेक्ष्य वायवेहविभागनविभागजनमं तदा दशक्षणाः । अथ द्व्यणुकविनाशा

इन्द्रियेगुणा
दिपक्षा २
निरूपणं

राम
२९

विशिष्टं कालमपेक्ष्य पवं वापेक्ष्य संयोगानविभागः ननु द्वौ तेएकादशलक्षणाः तथाहि वह्निना नोदनादभिघा
ताद्वा द्व्यणुकारंभके परमाणौ कर्म तेन कर्मणा परमाणोः परमाण्वंतराद्विभागः ततः आरंभकसं
योगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशस्ततः केवले परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिस्ततस्तत्रैव रक्ताद्युत्पत्तिरनंतरा
दिमति परमाणौ द्रव्यारंभानुगुणा क्रिया ततः आकाशादिविभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशस्ततो द्व्यणु
कारंभकोत्पत्तिर्नव मिश्रणा परमाणुरूपादिना नवक्षणे भवेयोगात् अथ यदि नित्यदलपुष्पमानतनुरूप
मादिनिवृत्तिक्षणे रक्ताद्युत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्रव्यारंभानुगुणा क्रिया न प्रयगम्यता एतावता सं
म सम वा क्षणे रक्ताद्युत्पत्तिरस्तीति वेत् न अग्निनानुनोदिते हि नैवाद्यं परमाणौ यत्कर्म तद्धि नाशमेत
त्तानगुणोत्पत्तिरिसमंत्र नैतावतत्र परमाणौ क्रियांतरानवकाशात् कर्मवति कर्मानुत्पत्तेः निर्गुणे द्रव्या
रंभानुगुणा क्रियानुत्पत्तेश्च तथापि परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिसमकालमेव रक्ताद्युत्पत्तिरस्तीति
चेन्न पूर्वरूपादिध्वंसस्यापि रूपांतरोत्पत्तौ कारणस्य पूर्ववृत्तित्वात् ॥ अथ देशलक्षणा प्रक्रि
या सा च यथा आरंभकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागो न विभागजनने सति स्यात्
तथाहि वह्निना नोदनादभिघाताद्वा द्व्यणुकारंभके परमाणौ कर्म तेन परमाण्वंतरविभागस्त
त आरंभकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशो विभागात्पूर्वदेशविभागः ततश्च श्यामादिनिवृत्ति

पूर्वदेशसंयोगनाशोत्तरं रक्ताद्युत्पत्त्युत्तरदेशसंयोगौ ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मणा विना-
शः तन्नाशस्तत्रैव परमाणौ वह्नेष्वदान्यसंयोगाद्द्व्यणुकारंभानुगुणा क्रिया ततो विभागस्ततः पूर्वसंयो-
गनाशोऽथ द्व्यणुकारंभकः संयोगस्ततो द्व्यणुके रक्तोत्पत्तिरित्थं रक्ताद्युत्पत्तिरिति दशक्षणाः। अथैकादशक्ष-
णा वह्निनोदनाभिघातान्यतरेण द्व्यणुकारंभकपरमाणौ कर्म ततो विभागस्ततो द्व्यणुकारंभकसंयो-
गनाशस्ततो द्व्यणुकनाशस्ततो द्व्यणुकनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागस्ततः पूर्वसंयोगना-
शस्ततः उत्तरसंयोगस्ततः परमाणौ कर्मनाशस्तदनंतरमदृष्टवदात्मसंयोगात्तत्रैव परमाणौ द्व्यणुका-
रंभानुगुणा क्रिया ततो विभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकारंभकः संयोगस्ततो द्व्यणुके रक्तो-
त्पत्तिस्ततो रक्ताद्युत्पत्तिरित्येकादशक्षणाः। एतास्तिस्रः प्रक्रिया मतभेदानुविधानेन दर्शिताः। विस्त-
रं तु विभागजविभागव्युत्पादनावसरे दर्शयिष्यामः। ननु पुनरन्यस्मादग्निसंयोगाद्रक्ताद्युत्पत्तिरिति-
भाव्यमनुपपन्नं। यत एव वह्निसंयोगस्य पूर्वरूपादिनाशकत्वमग्निमरूपाद्युत्पादकत्वं च स्यान्यथा
शब्दवत्। अथवा पाकजशब्दवद्रूपाद्युत्पादे। वह्निनाशनं के दोष इति चेन्नामेवं। पिठरे वा परिमाणादे-
तरे वा विनातरितत्वात् विनाशस्थले तत्रैव परमाणौ पिठरे वा पूर्वरूपादिविनाशोत्तररूपाद्युत्पादे
भिन्नकारणकार्योपलम्भेन। तेन विवादाध्यासितस्थलेऽपि तथैवोन्नीयते। स्थलेऽपि तथैवोन्नीयते न

नहि सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनाभ्यामयथिनाशो वोनुपरिशिष्यते तत्पायेतनुव्याप्तिदलेन प्रयोगः पर
माणौ रक्तरूपमेतत्पूर्वरूपनाशकाग्निसंयोगभिन्नाग्निसंयोगजन्यं पार्थिवपरमाणुरूपत्वात् विरोत
रितमस्यतिपन्नैतत्परमाणुरूपवत्ताय इविवादाध्यासितौ रूपविनाशोत्पादौ भिन्नासाधारणकारणकौ
रूपोत्पादविनाशत्वात् पिठररूपोत्पादविनाशवत्। पटादरूपं न स्वध्वंसकासमवायिकारणकं रूपत्वान्
तमेवं तु। पटादरूपध्वंसो न रूपासमवायिकारणजन्यः रूपध्वंसत्वात् मतत्वतुरूपासमवायिकारणाव
न रूपध्वंसजनकरूपासमवायिकारणत्वात् मतत्वतनावाग्निसंयोगलैनेवरूपासमवायिकारणत्व
मिति वाच्यं नैतिया चं सहकारियोग्यता। गर्दभस्य कारणत्वस्यापि वाहितत्वात् विपक्षबाधकतर्कभूल्पा
हेतवः इति चेत्। न। निरूपाधिसंबंधशालित्वात्। किंच कार्यविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य रूपादिविन
शात् रूपादिविनाशविशिष्टकालमपेक्ष्य रूपाद्युत्पादस्य दर्शनात् सति कार्ये कार्यारंभस्य प्रतिबंधकत्व
नामाति चेत् रूपादेः रूपाद्यंतरानुपपत्तेः। नचैतावत्कालपर्यंतमेकोऽग्निसंयोगो वर्त्तते नतु तिष्ठते स्थोऽ
स्थिलंबमाननशीलत्वात् जेडोत्तरोत्पन्नत्वयोमानत्वाद् अभिहन्यमानत्वाच्च किंच पटुस्पादकएवाग्निसं
योगो नाशकस्तदा रूपादौ नष्टे विनाशो निरूपए व परमाणुष्विति तिष्ठेत नाशकश्चेदुत्पादकस्त
दा पाकेन रक्तमारतानस्यात्। परमाणवंतरे कर्मविंतनानुपपं चसंबंधसम्भवे न च भवान्तरोणु

क णाभूर

दृश्ये

गोत्पत्तिः एकत्रपरमाणौकर्म ततोविभागस्ततःआरंभसंयोगनाशस्ततएवापरत्रपरमाणौकर्म न
तन्नारंभकसंयोगनाशाद्द्व्यणुकनाशः परमाण्वंतरकर्मणोविभागइत्येकःक्षणः ततःकेवले
परमाणौश्यामादिध्वंसःविभागाद्पूर्वसंयोगनाशइत्येकःक्षणः ततोरक्ताद्युत्पत्तिःद्रव्यारंभ
कःसंयोगइत्येकःक्षणः। अथद्व्यणुकोत्पत्तिरथतत्ररक्ताद्युत्पत्तिरितिपंचक्षणाः। द्रव्यविनाशस
मकालंपरमाण्वंतरेकर्मचिंतनात्षट्क्षणाः तथाहिपरमाणौकर्मततःपरमाण्वंतराद्विभाग
स्ततोद्रव्यारंभकसंयोगनाशोथद्व्यणुकनाशः अस्मिन्नेवक्षणेपरमाण्वंतरेकर्म ततःश्यामादि
निवृत्तिक्षणएवपरमाण्वंतरकर्मणाविभागस्ततोरक्ताद्युत्पत्तिक्षणएवपरमाण्वंतरेपूर्वसंयो
गनाशःततःपरमाण्वंतरसंयोगःततोद्व्यणुकोत्पत्तिः। अथरक्ताद्युत्पत्तिरितिषट्क्षणाः श्यामादिवि
नाशसमकालंपरमाण्वंतरेकर्मचिंतनात् सप्तक्षणाः तथाहिपूर्ववत्द्व्यणुकनाशानंत
रंश्यामादिनिवृत्तिरस्मिन्नेवक्षणेपरमाण्वंतरेकर्मततोविभागः ततोपूर्वसंयोगनाशः तत
उत्तरसंयोगः अथद्व्यणुकंअथतत्रगुणोत्पत्तिः इतिसप्तक्षणाः रक्ताद्युत्पत्तिसमकालंपरमाण्वं
तरेकर्मचिंतनादष्टक्षणाः रक्ताद्युत्पत्तेः तरद्व्यणुकविनाशानंतरंपरमाण्वंतरेकर्मचिंतने नवक्ष
णाद्व्यणुकोत्पत्त्याद्यहितापेक्षणीयेवचतुर्थेवाक्षणेगुणोत्पत्तिर्भवतीति तथाहिएकत्रपरमाणौ

तेप
२५

तत्र नु रूपाणामनुपीलुपाकविचारो निष्प्रयोजन इति चेन्न पार्थिवविशेषगुणानां न

घ्राणकविनाशानुगुणाक्रियासमकालमपरमाणौ विभागचिंतनादिलक्षणाएकत्वपरमाणौ द्रव्य
नाशानुगुणाकर्मसमकालपरमाणौ द्रव्यारंभानुगुणाक्रियानंतरं क्षणे द्रव्यविरोधिविभागसम
कालपरमाणौ तत्र कर्मचिंतनात् यावद्द्रव्यभावित्वसिद्धेः यावद्द्रव्यभाविनां सुखादीनां तद्धर्म्मा
त्मपार्थिवविशेषगुणत्वनिरासेन पार्थिवमात्रद्रव्यविशेषगुणत्वासिद्धेः भूतचैतन्यनिरासस्य
प्रयोजनत्वात्। तथाहि सुखादयो न स्पर्शवद्विशेषगुणाः यावद्द्रव्यभावित्वात् शब्दवत् यथ
वद्द्रव्यभावित्वं च स्वसमानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वाश्रयसंख्या। न च गणितव्यवहारासाधार
णकारणत्वं संख्यात्वम् एकमात्रवृत्तिवृत्तित्वे सति पृथक्त्वान्यानेकवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं
वा सामान्यवृत्तिवृत्तित्वे सत्यव्यासज्यवृत्तिवृत्तिपृथक्त्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वा संख्यात्वम्
वएकादिप्रत्ययासाधारणं दिक्त्वं नृपतिनिबंधनादिति वेत्तन्न घटत्वेनैकत्वं स्थितं तक्कत्वे घटत्वे तत्प्रत्य
यासाधारणमानात् घट एव प्रत्यक्षविषय इत्यादौ तत्प्रत्ययाभावप्रसंगात् नवाद्यं प्रत्यये योनःबाधक
भावात् तथा च निमित्तापेक्षायां संख्यैव निमित्तमिति। नन्वेकत्वं जातिरेव सा च [illegible] वतिहीदमेकत्वमन्य
त्र गुणेपि इदमेकमित्यनुगतप्रत्ययः एकत्वगुणवृत्तिजात्यानुगमसामर्थ्ये गौरवं संख्यायाः सहानुपपत्ति
निरिक्तवृत्तित्वं जातित्वे बाधकमिति चेन्न नहि भिन्नेषु गुणेषु रूपादिकत्वं तु जातिरिति विपरीतमवधियं

स्यादिति चेन्नैवं । एकत्वान्यगुणाविषयकः शाब्दः एकप्रत्ययत्वान्नानात्वेष्वन्यप्रत्ययवत्त्वात् सुधैक
प्रपेक्षरूपादीनां भानादर्शनात् नापि द्वित्वमेकपृथक्त्वमात्रवृत्ति निर्गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वापेक्षाबुद्धि
जन्यत्वात् पृथक्त्ववत् । किंच यदैकत्वैकमात्रवृत्तित्वे द्वित्वजातिः स्यात् तदा द्वित्वमेव नास्त्यादि वदता द्वि
त्वमेतदेकमिव स्यादिति स्यात् । ननु समुच्चयमेकत्वसमुच्चयस्तु द्वित्वादिकमिति चेन्न । द्व्यादिसंख्यासमुच्चय
त्वात् । ननु द्व्यादिसंख्यो समुच्चयः किं तर्हि भिन्नानामपि भिन्नबुद्धिविषयत्वमात्रं तदिति चेत् । न । एवं सति द्वित्वत्रि
त्वादिविचित्रव्यवहारविलोपप्रसंगात् । ननु समुच्चयेपि द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रयोजकोपाधिविशेषः स्यात् अपेक्षा
बुद्धिरूपो वाच्यः न च विशेषमादाय द्वित्वादिव्यवहारवैचित्र्यं स्यादिति चेन्न । एकत्वद्वयगोचरापे
क्षाबुद्ध्या द्वित्वोत्पादात् एवं त्रित्वादावपि एकत्वगुणो ... द्वित्वमपि भिन्नं चतुर्विंशतिगुणाः पंचैव
कर्माणीति वदतां [illegible] नुपपन्नः । समुच्चयेपि तर्हि विशेषः स्यादिति चेन्न । द्वित्वादीनां कथंचिज्जाति
कत्वमन्तरेण समारोपानुपपत्तेः । ननु नित्यमेव द्वित्वादिकं अपेक्षाबुद्ध्या व्यज्यत इति चेन्न । अपेक्षा
बुद्धिविनाशे [illegible] इति चेन्न । नैवं व्यंजकत्वे द्वित्वव्यंजकापेक्षाबुद्ध्या त्रित्वादीनामपि अभिव्यक्तिप्रसंगात्
अपेक्षाबुद्धिविशेषो द्वित्वव्यंजक एवेति चेन्न । समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां प्रतिनियतव्यंजक
त्वं नवानुपपन्नः । अवयवविनाशा [illegible] नाशनिवारणमिति चेन्न । एकाधेन समानदेशत्वस्य

विषयत्वितत्वान्नाश्रयत्वविनाशाप्यपगतिस्तेन नाव्याप्यवृत्त्यवयवसंयोगाश्रिकावच्छेदेनाश्रितेः। द्वित्वत्रित्वा
दिकमपि न समानदेशमिति चेत् न। तथाप्यपेक्षाबुद्धेः विशेषाभावात्। अर्द्धनिष्पन्नतंतोः संख्यापरि
माणयोः विचारहति चेत् न। नातन्त्रेन्द्रियसंनिकर्षतादृग्योग्यापि ग्रहसत्त्वावच्छेदमात्रं तत्र ग्रहत्वतद्व्यन्य
देतत्। अत एव नीलावलोकेत्यत्र रूपपरिमाणयोर्न व्यभिचारः स्वरूपरव्यंजकाव्यंजकत्वं वाधिव
क्षितं तस्मादपेक्षाबुद्धिर्द्वित्वादीनामुत्पादिकैव न तु व्यंजिका किं च द्वित्वाद्यपेक्षाबुद्धिजन्यं कार्यत्वे
तीत्यत्र नियमनैकप्रतिपन्नविघटनात् सुखवत् सुखप्रागभावादौ व्यभिचारवारणाय कार्यत्वमनीति
विशेषणं न चैतदसिद्धं द्वित्वादीनामनेकवृत्तीनां नित्यत्वे जातित्वापत्तेः न चेष्टापत्तिः जातिग्राहकव्यक्ति
स्वरूपकल्पनानामाश्रयतत्त्वेनापेक्षाबुद्ध्यनपेक्षत्वप्रसंगात्। ननु कारणगुणप्रक्रमेव द्वित्वादिकमुत्पन्नम
पेक्षाबुद्ध्याव्यज्यतामित्यनुमानप्रयोजकमिति चेत् न। तथा सति द्वित्वादीनामेकद्रव्यत्वप्रसंगात्
एकत्ववत्। द्वाभ्यां घटवाभ्यामारब्धे त्रित्वादिकं च न स्यात्। कारणाभावात् तद्व्यान्तरे केव
मादाय परार्द्धपर्यन्तमुत्पद्यतामिति चेत् न। द्रव्यान्तराणां तत्राकारणत्वात् सर्वत्रैव नियमस्या
नभ्युपगमात्। अकारणगुणेनापि जन्यतां कारणाकारणसंयोगान्न संयोगवदिति चेत् न। एवं सति अंगु
लीतरुसंयोगादुत्पन्नस्य संयोगस्य यथांगुलीनाश्रयत्वं तथा द्वित्वादिकमपि कारणाश्रयं न स्यात्। तथा

चकारणपरमाणोरूपमादाय द्व्यणुके द्वित्वव्यवहारानुपपत्तिः किंच द्वित्वादीनां कारणगुणपूर्वकत्वेनि
त्यद्व्यणुद्वित्वादिकं नोत्पद्येत । न स्यादपेक्षाबुद्धिनिमित्तकारणं समानाधिकरणमेकत्वमसमवा
यिकारणं द्रव्यं समवायिकारणं द्वित्वादिपरार्द्धपर्यन्तसंख्यानामिति स्थितं तत्रैतच्चिन्त्यते स
मवाय्यसमवायिनिमित्तभिन्नानां मध्ये द्वित्वत्रित्वादिकार्य्यवैजात्यं कथं स्यादिति द्वाभ्यामेकत्वाभ्यां सम
नाधिकरणं द्वित्वं त्रिभिरेकत्वैस्त्रित्वमिति चेन्न । एकत्वेषु द्वित्वाद्यभावात् द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वित्वमि
ति चेन्न । द्वित्वेनैव पूर्वं द्व्योर्द्वित्वाभावात् । भावे वा द्वित्वान्तरवैयर्थ्यात् । एकत्वेष्वेव द्वित्वाद्युत्पत्तिर्यदि
किं वैलक्षण्यमिति चेन्न । तत एव द्वित्वादिव्यवहारोत्पत्तेः द्वित्वाद्युपगमविरोधात् अपेक्षाबुद्धे
रेव तथा विशेषोऽस्तीति चेत् न विषयवैलक्षण्यं विना तदनुपपत्तेः आरोपितं द्वित्वादिकमेकत्वेषु वि
शेषः स्यादिति चेत् न द्वित्वं द्विकं विना तादृशाभिमानासिद्धेः । तादृशाभिमानमन्तरेणापेक्षाबुद्धेर
विशेषात् अभिमानमन्तरेण तथापेक्षाबुद्धेरुत्पत्त्यावश्यस्यानादित्वेन चेत् । मैवं । प्रागभावभेदात्का
र्यभेदोपपत्तेः । प्रागभावोपि किं धारणा एवेति चेत् । घटसामग्र्यां सत्यां घट उत्पन्न एव घटः पुनर्नो
त्पद्यते । अनुत्पन्नश्चोत्पद्यते इत्यत्र व्यतिरेकोऽस्य स्वप्रागभावस्यैव कारणत्वोपगमात् । यदि च
नैवं तदा पाकजतः स्थलेपि रूपादीनामपि वैलक्षण्यं न स्यात् । न हि तत्र स्वप्रागभावमन्तरेण कार्य्यवै

दृष्टेनाजनकस्य तत्पक्षपातः समवायस्समवायिनीतिभिन्नता। साधारणत्वात्स्वरूपाभावस्यैवान्यथानु
पपत्त्या कार्य्यजैदजनकस्य स्वधर्मस्यापि तत्कारणत्वान्न तद्गतमेव वैलक्षण्यं स्यादिति चेत्तन्न। घ्रा
मानामप्यन्वयव्यतिरेकेणाः सर्वोनुवृत्तिसामान्यात्। पत्र गंधमात्रवैलक्षण्यप्रतीतौ दृश्यते रसादीनां
मान्यं तत्र गंधमात्रस्यैव पाकजत्वाभ्युपगमे नैवांशाभावादीनां व्यभिचारात् स्वरूपाभावमा
त्रस्यैव तत्र कारणत्वावधारणे सति प्रकृते व्यभिचाराभावात् द्वित्वादिप्रागभावानां सर्वसाधारणत्वमि
ति चेत्तावत्तन्वापुत्पन्नोद्वित्वादिप्रागभावानामावश्यकत्वेन द्वित्वमिदं त्रयं चतुष्टयं चेति स्यात्। अ
तएव व्यस्तत्वं बुध्यते इति चेत् न। तत्र दोषस्योक्तत्वात्। प्रागभावानां वा साधारणत्वस्य समर्थितत्वा
त्। यद्वा शुद्धपापेक्षया बुद्ध्या द्वित्वं द्वित्वसहितया त्रित्वमित्याद्युन्नेयं। शुद्धत्वं चैकत्वान्यसंख्या
विषयत्वं। अनुद्धेशत्वेत्रीणि मानानीति संख्याविशिष्टप्रत्ययस्य ज्ञानएव विशेषणत्वात् द्वित्वादेर्विना
शात्। विशेषणसंबंधाधीनत्वाद्विशिष्टज्ञानस्य विशिष्टज्ञानजनकत्वान्नाशकत्वं पूर्वमेव
व द्वित्वादेरिति॥ अथ परिमाणं। कालवृत्तिवृत्तिभिन्नसत्यैकवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजाति
मत्त्वं परिमाणत्वं। परिमितव्यवहारासाधारणकारणं गुणो वा तच्चचतुर्विधं। अणुत्वं महत्त्वं ह्रस्व
त्वं दीर्घत्वं च तत्राणुत्वं द्व्यणुके परमाणौ च। तत्र यत्परिमाणमल्पं तत्समानाधिकरणं परमह्रस्वत्वं। अव

कणादर

ह्रस्वे

तरणात्वः इष्यणाकमान्वृत्तिः तत्समानाधिकरणमेवेतत्स्त्वत्वं। त्र्यणुकमारभ्य महीमहीधरमागग
दिपर्यंतं प्रवांतरमहत्त्वं तत्समानाधिकरणमेवावांतरदीर्घत्वं। आकाशकालदिगात्मसु परममहत्त्वं
तत्समानाधिकरणं परमदीर्घत्वं। एवं सर्वमिव द्रव्यं परिमाणद्वयवत्। ह्रस्वत्वदीर्घत्वे न परिमाणे
इति केचित्। तन्न। महत्सु दीर्घमानीयतामिति निर्धारणवत्तान्न तन्सिद्धेः। न च विशेषमहत्त्वविषयत्वे
नावयवसंस्थानविशेषविषयत्वेन वा निर्द्धारणोपपत्तिरिति वाच्यं। इदमस्मान्न महत् किंतु दीर्घ
मिदमस्माद्दीर्घं किंतु महदिति प्रतीतिवैलक्षण्यात्तत्सिद्धेः। एवं महत्त्वेषु दीर्घतरमानीयता
मिति प्रतीतिरपि तद्भेदसिद्धिः। न च महत्सु वर्त्तुलं चतुरस्रं त्रिकोणं वानीयतामिति निर्धारणव
लाद्वर्त्तुलादिकमपि परिमाणं स्यादिति वाच्यं। तेषां महत्त्वविशेषाणामवयवयोगरूपत्वात् संकोचवि
काशवद्द्रव्यावयवसंस्थानविशेषत्वाद्दीर्घह्रस्वत्वे न नित्ये इति चेत्। न। तत्र परममहत्त्ववदित्तरापेक्षयाकाशा
दीनां परमदीर्घत्वस्य परिमाणत्वे परमह्रस्वत्वस्यापि उपपन्निक प्रतीतेः। यदि परमह्रस्वत्वं पर
माणौष्वपीष्ट ह्रस्वत्वं च स्वीक्रियते केषांचित तदा व्यापेक्षया समिदादिषु कथं ह्रस्वत्वव्यवहारः।
एवं कुवलयापेक्षया कथं वा आमलके दीर्घत्वव्यवहार इति चेत्। न तस्य व्यवहारस्य भाक्तत्वात्। भाक्ति
त्वं प्रकर्षाभाव एव तु भाष्यां मजनात्। यत्र वा ह्रस्वत्वं तत्र वा वास्तवं तु भयत्रापि प्रकर्षाभावस्य

गुण
२५

स्वात्तानानुत्पन्नवंतरमहत्वदीर्घत्वयोः प्रत्यक्षमेवप्रमाणं परमदीर्घत्वह्रस्वत्वयोः किंप्रमाणमितिचे
न्नाकेपि प्रत्यक्षमेव। नोह्रस्वमाणान्यदप्यस्यते। अणुपरिमाणं स्वसमानाधिकरणपरिमाणनि
रुपपरिमाणवान्। महत्ववत्। एवं परममहत्वं स्वसमानाधिकरणपरिमाणभिन्नः परिमाणवान्। म
हत्ववत्। एवं महापरिमाणं स्वसमानजातीयसमानाधिकरणत्वव्याप्यं कालवृत्तिजातिध्वंसवृत्ति
त्वात्संयोगत्ववत्विभागत्ववत्। तत्रानित्यमहत्त्वं संख्यापरिमाणऽवयवेभ्यो जायते ततस्त्रसरेणौ महत्व
मस्य मात्रयोर्निरवयवत्वे द्व्यणुकाद्यणुकेषु त्रिषु वर्तमानया बहुत्वसंख्यया तदुत्पत्तेः। अवयवम
हत्वप्रचयस्तत्राभावात्। समानमहत्त्वसमानबहुत्वावयवारब्धद्रव्यापेक्षया तूलकादिपरिम
णोत्कर्षदर्शनात्। प्रचयस्य कारणत्वं अवयवप्रचयमहत्त्वसाम्येऽपि अवयवारब्धे महत्वोत्कर्षदर्शनात्।
बहुत्वसाम्ये समानप्रचयवदवयवारब्धापेक्षया महावयवारब्धे महत्वोत्कर्षदर्शनात् महत्वस्य। भावकल्प
तु सर्वेषामन्यतरकृष्णावयवातिरिक्ततायाः द्व्यणुकपरिमाणं परमाणुद्वयनिष्ठद्वित्वसंख्यापेक्षया बुद्धिज
नितया द्वित्वसंख्यया जन्यते। ह्रस्वत्वमपि तथैव। कार्यभेदस्य प्रागभावभेदान्महत्वकारणाभेदस्य
प्रागभावभेदादेव। विनाशस्त्वनित्यपरिमाणानां सर्वेषामाश्रयविनाशादेव। परिमाणत्वजातिसिद्धेः
प्रमाणमनुगतप्रत्यक्षमेव। एवं महत्परिमाणं महापरिमाणं समानाधिकरणगुणत्वव्या

प्यजातिमत्त्वं मूर्त्तगुणत्ववान् रूपवत् न मूर्त्तपदेनानादेयत्वात् निवारणाय यानोत्तेर्वा महार्घ्यरिमाणसामा-
नाधिकरण्याभावात्॥ अथ पृथक्त्वं॥ प्रक्रियोत्तरमस्य संख्यावत्वात्र अवधित्वं व्यपत्वं समत्वैकमात्रवृत्ति
त्त्वानेकवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं पृथक्त्वं॥ प्रमाणं चात्रेदमस्मात्पृथगित्यवधित्वं प्रत्यय-
मेवात्रविप्रतिपन्नो संख्यात्वे एकानेकवृत्तिवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिसमानाधिकरण्य
त्वेताभावप्रतियोगि गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वात् रूपवत् रूपत्वादीनां संख्यावृत्तित्वात्तेताभावप्र-
तियोगित्वेनैव साध्यसत्त्वात्॥ ननु पृथक्त्वबुद्धिरितरेतराभावेनैवान्यथासिद्धेर्न गुणान्तरमिति
चेन्नान्यपृथक्त्वस्यावधिनिरूप्यत्वात्॥ अन्योन्याभावस्य च प्रतियोगिनिरूप्यत्वादिदमस्मात्पृ-
थगित्यमिदं न नवनीतिप्रतीतिलेदर्शनात् प्रातिपदिकार्थमात्रएव पंचम्यनुशासनवलादि-
ति चेन्न तर्हि अत्रमारादितरर्ते इत्यत्रान्यशब्दस्यार्थपरतया तदर्थकनञ्योगे पंचम्यनुशास-
नवलादिति चेत् तथापि घटो न पट इति वत् घटात्पट इत्यपि स्यात्॥ एवं तर्हि अन्यादर्थान्तरमि-
तरद्भिन्नमित्यादिशब्दानां पृथक्त्वपर्यायत्वमस्त्विति चेन्न घटेतर इति न नञर्थविशिष्टः पृथ-
क्त्वादार्थानुनञर्थमात्रमिति चेत् न अपरोक्षेपिच्छोयत्रापि पंचम्यापत्तेश्चैशिष्टपदेवदत्तोन
नुदंडाविशिष्टात्पृथगिति प्रतीतेः॥ नचवैधर्म्यमेव पृथक्त्वं॥ श्यामाद्रक्तो विधर्मा न तु पृथगिति प्रतीते

नवसामान्यविशेषएवपृथक्त्वंपदार्थान्तरमपरथात्तेषामन्यपाद्द्रव्यमात्रवृत्तित्वेद्रव्यत्वेनमहानणुर्नानति
रिक्तवृत्तित्वात् । यदिपृथक्त्वं गुणः । कथं गुणकर्मादौ तत्प्रतीतिरिति चेन्न । तत्रतद्व्यवहारस्य गौ
णत्वात् । मुख्यप्रशब्द अन्योन्याभाववत्त्वेन च गुणादेः प्रतीतिः । तत्र कथं गौणत्वमिति चेन्मुख्यप्रतीतेर्न
रोपपत्तेः । अन्यो महानशब्द इति वत अन्योन्याभावावधिकत्वमिति द्रव्ये कपृथक्त्वं प्रतीयत इति
प्रतिद्रव्यविश्रान्तमेव अनेकद्रव्यं द्विपृथक्त्वादिकमित्यत्र न प्रमाणं द्वौ पृथगिति प्रतीतेर्द्वित्वसम
नाधिकरणपृथक्त्वाभावेनान्यथासिद्धत्वात् । द्वौ पीताविति वदिति चेन्न । प्रत्येकविश्रान्त
पृथक्त्वे परस्परान्योन्याभावावधिकत्वात् भवति चैत्रात् मैत्रः पृथगिति चैत्रमैत्रौ द्वौ पृथगित्यत्र तु चैत्रमै
त्रयोः प्रत्येकं नावधित्वं । नहि भवति चैत्रमैत्रौ चैत्रान्मैत्राच्च पृथगिति । द्विपृथक्त्ववदा च हस्तमु
त्रैवमाविनीयः द्विपृथक्त्वादौ पृथक्त्वजातेरन्यापरजातिर्विद्यते प्रमीति चेत् लक्षणापद्धित्वादि
घटितमेवेति यद्यपि भाष्यस्वरसस्तथापि द्विपृथक्त्वादावर्वान्तरजातिवन्नित्येव द्वित्वादिजाति
परं तत्र न वर्तते । न हि शिष्टबुद्धिस्तु द्वित्वादिगुणाधीनैवेत्याचार्याः । तत्रापि द्विपृथक्त्वं त्वात्ति
लंपदादिद्वित्वमुत्पद्यत एव तदा तत्र समानाधिकरणद्वित्वविशेषणम् अन्यथा च लक्षणानुपपत्तेः
द्विपृथक्त्वादिप्रवृत्तिपादद्वित्वादिप्रवृत्तिपावद्रूपमव्याः एकत्ववदेकपृथक्त्वस्यापि कारणगुणपूर्वकत्व

कणा दृ

मात्र्यपन।थनाश्यत्वं।द्वित्वादिविद्व्यणुकादेनपेक्षाबुद्धिजन्यत्वं तन्नाशनाश्यत्वं वमानदेशानां समा
नेंद्रियग्राह्याणां वह्नित्वद्वित्वद्व्यणुकादीनां परस्परव्याप्तिर्याप्तिर्यत्वं न तु व्याप्यत्वेनास्तीत्यदोषः॥ अ
थ संयोगः॥ ॥विभागप्रतियोगिकान्योन्याभाववैसमत्यनेकवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वसमानाधिकरणव्याप्य
जातिमत्त्वं संयोगत्वं। द्रव्यासमवायिकारणवृत्तिगुणत्वसमानाधिकरणव्याप्यजातिमत्त्वं वा पार्थिवपरमाणु
रूपासमवायिकारणवृत्तिगुणत्वसमानाधिकरणव्याप्यजातिमत्त्वं वा रूपादिप्रत्येकपेक्षयं प्रमाणं
तत्प्रत्यक्षसंभवति हि संयुक्ताविमाविति धीः आत्यधिकसमवायित्रिविधः अन्यतरकर्मजउभ
यकर्मजः संयोगजश्च। तत्रान्यतरकर्मजो यथा श्येनशैलयोः। उभयकर्मजो यथा मल्लयोर्मेषयोर्वा
संयोगजः कारणाकारणसंयोगात्कार्याकार्यसंयोगः यथा वाङ्गुलीतरुसंयोगाद्धस्ततरुसंयोगः
कारणाकारणसंयोगात्कार्याकार्यसंयोगात्कार्याकार्यसंयोगः सर्वत्र द्रष्टव्यः। कारणासंयोगि
नो हि कार्यमवश्यमुत्पद्यते भवति हि अङ्गुलीमात्रकर्मणा न तु संयोगप्रतीतिश्च तत्र निश्चलस्या-
पि पादोस्ततरुसंयोगप्रतीतिर्न तु तरुसंयोगप्रतीतेः शरीरतरुसंयोगप्रतीतिश्च क्वचिद्धस्तान्त
त्वाकाशसंयोगाभ्यां द्वितंतुकाकाशसंयोगः। ध्वङ्क्षभ्यर्धं तत्तन्तीसंयोगाभ्यामेकः पटतुरीसंयोगः
क्वचिदेकस्मादेव कारणाकारणसंयोगाद्द्वयोः कार्याकार्यसंयोगयोरुत्पत्तिः यथा पार्थिवाप्य

नस्यादिति चेन्न । अबाधितानुभवबलेनानयोर्विरोधस्यैवाभावात् । न हि विरोधाविरोधौ वस्तुस्वभावसि-
द्धावकाशमात्रादपेतः । अथैषां पदार्थानां केषांचिन्निति चेन्न । मात्रत्वं सर्वेषां स्ववृत्तावस्य संबंध-
रूपेणाहि विद्यत एव । संयोगस्य पदार्थसंयोगो व्याप्यवृत्तिरेव । किंचिद्द्रव्यवत्त्वावच्छेदेनानुपदाभार-
तानि नृप्यते यथा व्याप्यवृत्तिस्वार्थः । पदार्थावयवावयवसंयोगानुपलब्धेरप्रत्यक्षत्वान्न एवावयवाविनिहं-
योगानुपलभ्यतो यत्रावयवे संयोगाभाववत्त्वमित्युपलभ्यमानेऽपि नोपलभ्यते इत्यव्याप्यवृत्तित्व-
के । सोऽपद्रव्यगुणकर्मणामसमवायिकारणं तत्र द्रव्यारंभे निरपेक्षः न हि तन्तूनां परस्परसंयोग-
परारंभे कस्यचिदपेक्षानृपादीनामारंभेऽस्ति संयोगस्यौदास्यमपेक्षतो वस्तुतिर्वेनोदनाभिघातौ स्प-
र्शवेगावपेक्षेते । इति गुणो कर्मारंभे सापेक्षः । विभुनोरजोऽपि संयोग इति केचित् । तत्रासंयोग-
व्यापिकाया युतसिद्धस्तत्रासंभवात् । न हि पृथगाश्रयाश्रयित्वं तत्संयोगस्य युतसिद्धिर्वि-
भुनोः संभवति । यद्यपि पृथक्त्वकर्मवत्त्वं व्यापकतासंयोगस्य नुपरमात् । पृथग्गत्याश्रयाश्र-
यित्वाभावात् । संयोगि शरीरस्यात्ममनसोर्द्वयोः पृथग्गतिमत्त्वाभावात् । पृथग्गतिमत्त्वं हि पर-
स्परविभागहेतुक्रियावत्त्वं तच्च नभसो नास्ति । न चाप्यत इयान्यतरवत्त्वं संयोगव्यापकं दृष्टव्यं अ-
नवयवावयविनोः पृथग्गतिमत्त्वेऽपि युतसिद्धिर्व्यतिरेकः परस्परविभागहेतुक्रियाविरहादेवाभि- राम ३०

नावयवकर्मजन्यविभागसमकालमंशेनावयवकर्मजन्यविभागसमकालंशेपेन कर्म विनश्यत्कर्मसंयो
गोत्संभूयापि संयोगान्नाशनत इति केटलीकृतः। तथाहि। अंशेनावयवकर्मजन्यविभागांशेन कर्मणोपि पूर्वसं
योगनाशे विभागोंशेनावयवस्थानुसंयोगांशेन कर्मजनितविभागजन्यसंयोगनाशोत्तरं तु नं
शेनावयवस्थानुसंयोगांशेन कर्मणांशेन स्थानुसंयोगः प्रत्यक्षावयवस्यामापन्नः नैवमिति
किन्तु केवलीकृतः। तथाहि। संयोगानः संयोगो विभागाविरोधी संयोगानन्तरं विभागजननात् क
र्मजन्यसंयोगो विभागविरोधी कर्मणोनन्तरं विभागजननान्नान्वैकस्यैव विरोधित्वं तदविरोधित्वं संभ
वति। किंच अंशेन कर्मसमानकालमंशेन दवयवकर्मणो भवितव्यं अवयविकर्मणोपादवयव
कर्मव्याप्यत्वात्। तथा च कर्मवत्तिकर्मानुत्पन्नेरवयवे नावयवकर्मनाशानन्तरमेवांशेन कर्मणो भवि
तव्यमिति कुतो योगपद्यं। योगपद्ये वा तदुभयपरकर्मजनितसंयोगो विनुद्रुगाति दृष्टसमावेशः स्या
त्। नत्वनुतद्यापि ज्ञातीयं एवावयवसंयोगस्तद्द्वारा नानुपलब्धिप्रतिहतत्वात् संयोगस्य द्वि
विधस्यापि समानाधिकरणाद्विभागाद्विनाशः। यदा निष्क्रियमेव द्रव्यं विनश्यति तदाश्रयनाश
दपि संयोगनाशः। क्वचिदाश्रयनाशविभागाभ्यामपि तथा हि अंशुकर्मजनितविभागाद्यदा तं
तुमंशुसंयोगनाशस्तदेव तंतो कर्मः तंत्वारंभकसंयोगनाशात्तंतुनाशः तंतौ तंतुकर्मणा व तं

कणा

तु द्रव्यविनाशात् ततस्त्वाश्रयनाशविनाशाभ्यां तंतु द्रव्यसंयोगनाशादिति कंदलीकृतः तदसत् द्रव्यविनाशक
ले विभागानुत्पत्तेः समवायिकारणस्य कार्यसमानकालीनत्वनियमादिति किरणावलीकृत् ॥
अथ विभागः ॥ स्वजनककर्मभिन्नान्याधिकरणवृत्तिलक्षणं यदि तोऽव्याप्यवृत्तिकावृत्तिगुणत्वसमानाधिकरणसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्वं
विभागत्वं द्रव्यासमवायिकारणावृत्तित्वे सत्येकमात्रस्यावृत्तिगुणत्वसमानाधि व्याप्यजातिमत्वं वा ।
विभक्तप्रत्ययविशेषकारणं वा । संयोगाभाव एव विभाग इति चेन्न । अत्यंताभावस्तावत्संयोगादिदशायामपि प्रसं
गात् द्रव्यवृत्तित्वेन विशेषितोऽपि इति चेत् । अत्यंताभावस्तावद्वायवायुपवित्रोरपि प्रसंगात् । द्रव्य
वृत्तित्वेन संयोगध्वंसो भावि इति चेन्न एकसंयोगनाशेपि विनाशप्रत्ययप्रसंगात् । यावत्संयोगद्रव्यवृत्ति
संयोगध्वंसो विभाग इति चेन्न । नहि त्वस्यार्थं तस्मात् । न हि घटत्वनिबंधनो घटस्य व्यवहारः । तदेकत्वे त
कत्वपरतंत्रः । ननु विभागस्य लक्षणे द्रव्यमात्रस्थापितयातद्युक्तकालमपि विभक्तप्रत्ययतानुरूप्यासंयो
गित्वावच्छिन्नसंयोगप्रवाहित्वसंयोगध्वंसो वा । यावत्प्रतियोग्यधिकरणाधिकरणकसंयोगध्वंसो वा ।
संयोगिद्वयनिष्ठो विभागः स्यादिति चेत् । न युक्तोत्तरत्वात् । प्रमेकाधिकरणाधीनो हि विलक्षणप्रत्ययो न वि
शेषणीकत्वादिसमात्राधीन इति । किंच संयोगस्य समानाधिकरणविरोधिगुणनाश्यत्वात् स एव गुणो
विभागः । कर्मैव संयोगनाशकमस्त्विति चेन्न कारणनाशाविरोधिगुणाभावे गुणनाशकत्वकल्पनात्

राम ३२

किंचपत्रांगुलीकर्मणांगुलीतरुसंयोगः।तस्माद्धस्ततरुसंयोगस्ततो नुन्नतरुसंयोगः ततः शरीरत
रुसंयोगास्तत्रांगुल्यामुत्पन्नेन कर्मणा तिरेणांगुलीतरुविभागादंगुलीतरुसंयोगनाशे सत्येवपि हस्ता
दितरुसंयोगादीनां नाशकः समानाधिकरणगुणएव वक्तव्यः।अंगुलीकर्मणोव्यधिकरणस्यानयेसं
योगनाशकत्वे प्रतिप्रसंगात विभागः सन्नित्यवाधितधर्मयातपरघटात्पटोयंविसक्त इति भाव
धिकत्वात्।शब्दसंयोगान्नपशब्दासमवायिकारणत्वात् विभागलावस्थितसंयोगाय नैविभाग
कोनावाच्येन संयोगध्वंसोविभागः।हिमवद्विन्ध्योविभक्तावितिधीश्च संयोगाभावे विभागानोपपन्नुपा
विभागपदस्यनानार्थत्वापत्तेः किंच संयोगध्वंसहि शमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्वं जाति
त्वात् गोत्ववत् संयत्वात् घटवत् तदनुमानादपि विभागसिद्धिः।सोयं विभागस्त्रिविधोऽन्यतरकर्म
जउभयकर्मजोविभागजश्च उभयकर्मज यद्यपि दंडहस्तजन्यो घटएकदंडजन्यायथा न विशेषस्तथा न वि
शेषोपुनः। तथाप्यन्यतरकर्मजो विभागो घटात्पटोयंविभक्त इति धीतु लयजन्तु मल्लौ मेषौ नान्योन्यस्य
विभक्तावितिधीरिति प्रत्यक्ष एव विशेषोद्रष्टव्यः।विभागजस्तु द्विविधः कारणमात्रविभागपू
र्वकः कारणाकारणविभागपूर्वकश्चातत्राद्योविशेषाद्यमाने दलद्वयविभागपूर्वकः दलाकाशविभा
गः।दलकर्मतापवकिंचस्यादितिचेन्न कर्मणोद्रव्यारंभकसंयोगविरोधिविभागजनकत्वात्तदापि

कणाद

रहस्य

नाश्चिविनाशजननासामर्थ्यात् न चैकं कर्म तयोर्विरुद्धं कार्यं कर्त्तुमीष्टे: कार्यविरोधेन कारणविरोध
स्यापि कल्पयितुमर्हत्वात्। कारणविरोधस्तु कर्मवैजात्यकल्पनानिवर्त्तनीय एव कर्मद्वैविध्यं तु
किंचिदारंभकसंयोगाप्रतिद्वंद्विविभागमात्रजनकं किंचिच्च तद्विरोधिविभागमात्रजनकमिति द्वैविध्यं हि
विकसत्कमलकुड्मलादौ द्रव्यारंभकसंयोगाप्रतिद्वंद्विविभागजनकस्य तत्प्रतिद्वंद्विविभागजनक
स्य तत्प्रतिस्वांश्च यथा कमलकुड्मलमपि नश्यतु। न च वंशदलकर्मणि द्रव्यारंभकसंयोगावि
रोधिनं दलाकाशविभागमपि जनयेत् तादृशमपि विभागं न जनयेत्। न च द्रव्यारंभकसंयोगवि
रोधित्वात्। ननु कर्मवैजात्यमन्यथापि संभवति। किंचिल्लक्षितविरोधिनमविरोधिनं च विभागं जनय
ति किंचिद्विरोधिनमेवेति चेत्। न। एतावतापि विरुद्धकार्यजनकत्वविरोधस्यानिवृत्तेः। वैजात्यक
ल्पनावस्तु स्वाभाव्यमेव विरोधं निवर्त्तयिष्यतीति चेत्। न। कार्यविरोधस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तद्धी
नकारण वैजात्यस्यैव कल्प्यत्वात्। ननु वंशदलकर्मणि तु मुचितत्वात्। उत्पन्नजनकस्य च संदिह्यमान
त्वात् तदनुरोधेन वैजात्यकल्पने। ननु वंशदलकर्म नाविरोधिविभागजनकत्वानुभवप्रामाण्ये दृष्टा
नासंभवाद्द्रव्यत्वपरिवारः। न च यद्विरोधिविभागजनकं न तद्विरोधिविभागजनकं न तद्विरोधिविभा
गजनकं यथा कमलदलकर्मेति व्यतिरेकी तत्र व्यां। द्रव्यत्वनिवारणादिति चेत्। मैवं। दलाकाश

भा २ जनकं द्रव्यारंभकसंयोगाविरोधिविभाग ३

एत कृ

विभागो न द्रव्यारंभकसंयोगप्रतिद्वंद्वि विभागजनककर्मजन्यः द्रव्यारंभकसंयोगप्रतिद्वंद्वि
भागत्वात्. कमलविभागवदिति मानेर्थे बाधात् नानुसंयोगस्थले व्याप्यव्यापः कथं न स्यात् द्रव्यारंभ
कसंयोगजनकस्य कर्मणो द्रव्यानारंभकसंयोग जनने विरोधात् तथा च कारणद्रव्यसंयो
गपूर्वकः कारणाकारणसंयोगः स्वीक्रियतामिति चेत् न संयोगस्य स्वरूपतो विरोधाभावात् आरं
भकत्वे कद्रव्यसमवायाधानेन हि संयोगस्य द्रव्यानारंभकत्वं न स्वरूपतः अन्यथारंभकोपि तं वादेशेऽकर्ष
वस्थितवर्तमानासंयोगानामनारंभकत्वदर्शनात् नूनं संयोगवैजात्यं तदधीनं च कर्मण्यपि वैजात्य
मिति कथमारंभकसंयोगजनकेनानारंभकोपि संयोगो जननीयः एकस्य ... न मात्रसंयोगात्
कारणाकारणसंयोगउत्पादनीय इति चेत् न. सहकारिभेदसमवधानादेव तदुत्पत्तौ वैजात्यकल्प
नेमानाभावात् भागवक्त्य विभागः कारणद्रव्यवत्तो कार्यनाशविशिष्टं स्वतंत्रं वावयवं मपेक्ष्य कार्यविभा
गं जनयति निरपेक्षस्य जनकत्वे कर्मत्वापत्तेः संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति लक्षणात् का
ना। र्यविभागो द्रव्यारंभकसंयोगविनाशः स्यात् तत्र चावयवनाशविशिष्टमिति भाष्यकारीयविभ
त्वाचैतिति केचित् एवं कारणाकारणविभागपूर्वकोपि विभागो द्रष्टव्यः अंगुलीतरुविभागाद्धस्त
तरुविभागस्तेन न तु जनकतु विभागः तेन शरीरतरुविभाग इति कथमन्यथा संयोगात्संयोगापरंपराविनाश

विनाशस्तु सर्वेषां विनाशानां समानाधिकरणसंयोगादेवान्यथा संयुक्तैकत्वाश्रयवन्न विभक्तप्रत्य
याश्च स्युरिति प्रसंगः। अथ परत्वापरत्वे कालपिण्डसंयोगासमवायिकारणके त्वेतत्परत्वमित्वे क्वचित्
मात्रवृत्तिगुणत्वे कालिकपरत्ववत् स्पंदविषयकापेक्षाबुद्धिजन्यत्वे सत्यपरत्वानाश्रयसंख्या। यद्विशिष्ट
द्रव्ये परमिति प्रत्ययस्तत्परत्वं। यद्विशिष्टे त्वपरमिति प्रत्ययस्तदपरत्वमित्याचार्याः। ननु दैशिकयोस्त
योर्न प्रमाणं परापरबुद्ध्योः संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वाभ्यामेवान्यथासिद्धेरिति चेन्न। तथा सति
प्रमातर्यपि तद्व्यवहारप्रसंगात्। भवति हि वाराणसी मत्तः प्रयागतो धीर्न मुखानाएणनी नो हि परइति सं
युक्तसंयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वाविशेषेऽपि प्रमातरि परत्वापरत्वानुत्पादः। कारणशक्तिनियमात्। यथा पै
याकाशसंयोगेऽप्याकाश एव शब्दं जनयति न तेष्वामपि तद्वत् संयुक्तसंयोगाल्पत्वबहुत्वाविशेषेऽपि प्रमे
व एव परत्वापरत्वे न प्रमातर्यपीति। ननु परत्वापरत्वव्यवहारेऽपि कारणशक्तिः कथं नाश्रीयत इति चेन्
न। कारणशक्तेः कार्योत्पाद एव नियमात्। व्यवहारस्तु निमित्तमात्राधीन एवेति विशेषात्। एकस्याः
दिशो वर्तमानयोर्मूर्तयोरन्यतरसंयुक्तसंयोगादपरत्वं। तदपेक्षया बहुतरसंयुक्तसंयोगात्परत्वं। वि
नाशस्तु परत्वापरत्वयोः क्वचिदपेक्षाबुद्धिनाशात् क्वचित् समवायिकारणसंयोगनाशात् क्वचिदुभय
नाशात्। क्वचिदाश्रयनाशसंयोगनाशाभ्यां क्वचिदपेक्षाबुद्धिनाशसंयोगनाशाभ्यां क्वचिदाश्रयनाशापे
शा

गुण ३४

स्याबुद्धिनाशात्संस्कारविद्ध सर्वनाशोरितिसम्प्रदायाः । अथबुद्धिः । विषयप्रवणत्वंबुद्धित्वं । साक्षात्कार
त्वात्मविशेषगुणत्ववृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिर्वा । साचद्विविधा तत्र विद्या चतुर्विधा प्रत्यक्षत्वे
ति कस्मात्पार्थलक्षणा । नन्वेवं इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं अर्थज्ञान्यं ज्ञानं वा । ज्ञानाकरणकं
ज्ञानंवा । साक्षात्कारि ज्ञानं वा साक्षात्वं सामान्यविशेषस्तद्वदित्यर्थः । एतद्द्वयमाश्चवनप्रत्यक्षमात्रस्य
स्मृत्यजनकज्ञानकरणकमनःसंयोगाश्रयत्वमिंद्रियत्वं अशहेतनोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सतिज्ञा
नकरणमनःसंयोगाश्रयत्वंवा । न च चक्षुरादौ करणीभूतरश्मेः नैन्द्रियत्वं किं तु तेजोन्तरमेवाशब्दरूपेतरोद्भूतविशे
षगुणानाश्रयत्वमिति तदुपग्रहाय कर्त्तव्यमित्येके । इन्द्रियाणां तु द्वौ तारमवतुः अत्र मनसोऽसिद्धेः । सन्नि
कर्षस्त्वेषां संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायो विशेषणता
विशेष्यभावश्च । संयोगेन द्रव्याणां संयुक्तसमवायेन द्रव्यगतजातीनां गुणानां कर्मणां च ग्रहणं संयु
क्तसमवेतसमवायेन गुणकर्मगतजातीनां समवायेन शब्दस्य समवेतसमवायेन शब्दत्वकत्वगत्वादीनां
विशेषणविशेष्यभावेनाभावस्य स[illegible]हणं । तत्र बहिर्द्रव्याणां महत्वे सत्युद्भूतरूपवत्त्वं योग्यतावा
द्रव्यगतसामान्यगुणकर्मणामुद्भूतरूपवत्महत्वैकार्थसमवेतत्वं सामान्यानां च योग्यव्यक्तिगतत्वं
शब्दस्य कर्णशष्कुल्यवच्छेदेनोत्पत्तिः । तत्सामान्यस्य योग्यशब्दगतत्वं [illegible]वहसमार्गाभावस्य योग्यप्रति

योगिकत्वांश्चान्योन्याभावस्य योग्याधिकरणे स्वरूपयोग्यता भवति हि स्तंभः पिशाचो न भवती-
ति बाह्यचाक्षुषप्रतीतेः विशेषणता च संबंधांतरं । सा षड्विधेति द्रष्टव्यं । तत्राद्या संयुक्तविशेषणता यदि-
दं न घटः यथा संयुक्तविशेषणता तथा द्रव्यविशेषणे तु ताभावग्रहणं संयुक्तसमवेतविशेषणता यथा
रूपादौ तत्सत्ताभावग्रहणं संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणता यथा रूपत्वादौ रसत्वाद्यन्योन्याभावादि-
ग्रहणं समवेतविशेषणता यथा कंक्रूरादौ खाद्यभावग्रहणं समवेतसमवेतविशेषणता यथा कत्वादौ
गत्वाद्यन्योन्याभावादिग्रहणं । विशेषणविशेषणता यथा वा तावद्वैम्यादिग्रहणं सामान्यलक्षणा यथा
ध्यामतिर्विशेषणता विशेष्य एव । तासं तत्प्रतीतानागत धूमादयोपि धूमत्वसामान्यविशेषणता यथा
सयं संयुक्तसमवेतविशेषणता संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणता यथा तत्रूपत्वादिसामान्यविशेषणता
यातीतानागतरूपादय इत्याद्यूह्यं । तथा च मध्ये प्रत्यासत्त्यंतरमेवातः संस्कृतेन मनसातीतानाग-
तस्वरूपाणां परमाणावाकाशादौ निर्विकल्पतां । ज्ञानलक्षणा तु संयुक्तसमवेतविशेषणता तेषामे-
नःसंयुक्तसमवेततानविशेषणता यथा परमाणुप्रभृतीनामपि भानं तु भवति हि परमाणुमहत्त्व-
नामानि प्रत्यक्षं । बहिर्द्रव्यग्रहे चतुर्विधः संनिकर्षस्तत्र । समवेंद्रियार्थयोरन्योन्यमिंद्रियावयवावयव
वेयारन्योन्यमिंद्रियावयवार्थयोः । अर्थावयवेंद्रिययोश्च । तदेतद्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकं च

राम २५

तत्राद्यं वैशिष्ट्याविषयकं निःप्रकारकं वा न तत्र प्रमाणामिति चेन्। न विशिष्टज्ञानस्यैव तत्र प्रमाणत्वा
न्। न हि विशेषणज्ञानमन्तरेण विशिष्टज्ञानमुत्पद्यते अनुमित्यादौ तथा दर्शनात्। तथा च गौरिति प्र
त्यक्षं विशेषणज्ञानजन्यं विशिष्टज्ञानत्वात् अनुमितिवत्। न च परोक्षत्वमुपाधिः। उत्पत्तिज्ञाने साध्या
व्यापकत्वात्। नापि विशिष्टविशेषणत्वं पक्षेतरत्वात्। न च व्याप्यत्वासिद्धिः। अनुमितौ साध्यस्य शाब्द
ज्ञाने पदार्थस्य विशेषणस्यापत्ता। न स्य विशिष्टधीमात्रजनकत्वदर्शनात्। न च विशेषणतावच्छेदकप्र
कारस्य ज्ञानं तत्र तत्र तन्त्रं न तु विशेषणज्ञानमिति वाच्यं लाघवेन विशेषणज्ञानस्यैव जनकत्वकल्पनात्।
किं च प्राथमिकगौरितिप्रत्यक्षे गोत्वस्य विशेषणस्य पूर्वमननुभूतस्य कथं निर्विकल्पकमन्तरेण ज्ञानं स्या
त्। पूर्वजन्मानुभूतत्वस्य प्रागभावीयसंस्कारद्वारा कारणत्वकल्पनापेक्षया तज्जन्मानुभूतत्वस्यैव कल्पनौ
चित्यात्। आगमाद्यजन्ये विशिष्टज्ञाने अव्यवहितविशेषणज्ञानजन्यत्वमनुमेयं विशिष्टज्ञान
त्वात्। तदसिद्धिदशायां तत्र कथं व्यभिचार इति चेन्। असिद्ध्युपरागाव्यभिचारोद्भावनस्य दूषकत्वात्।
अनवस्थापत्त्याग्रह एवं न स्यान्नूपादिविशिष्टज्ञानत्वादिति न क्षिपेत तत्तत्वेन विशेषणो न विनाश
सिद्धिः। तन्न ज्ञातेन दवसार्थकं नन्तु व्यभिचारवारकमेवेत्यपि वदन्ति विशिष्टज्ञाने च विशेषणज्ञानं
विशेष्ये इन्द्रियसन्निकर्षस्तु भन्नासंसर्गाग्रहस्य कारणं विशेषणांशे निकर्षाभावात्। नन्वेवं तदुत्पन्नमपि

कणा

साक्षात्कारींद्रियजन्यत्वाभावेपि साक्षात्प्रयोजकत्वात्। अयं गौरित्यादि साक्षात्कारोशेषेप्युपनीत
भासते वेदनमेव भवतु। पक्षांतरमप्येवं शंकते। न विशिष्टप्रत्यक्षविषयः। इंद्रियेंद्रियेति विशिष्टज्ञाने हि स्ववद्
अतद्व्यावृत्तिरूपं तु वैशिष्ट्यं तत्रापि स्फुरति। संज्ञासमानं तु निर्विकल्पकमेव। यदुक्तं। यत्संज्ञास्मरणं
नाम न तदप्यस्य हेतुः। पिंड एव हि दृष्टः स्यात्संज्ञा स्मारयितुं क्षम इति। अथ लैंगिकं। तत्र व्याप्तिविशि
ष्टः पक्षधर्मो लिंगं। तत्परामर्शः परामृश्यमाणं तदेव वा ऽनुमितिकरणं। ननु कथमुक्तं परः पक्षः अतीता
नागतधूमादेरसतः करणत्वानुपपत्तेरिति चेत्। न। तत्र धूमादिप्रागभावप्रध्वंसयोरेव विद्यमानयोः
करणत्वात्। तयोरपि सामान्यतो वह्निव्याप्यत्वात्। न हि यत्र धूमप्रागभावप्रध्वंसौ तत्र न वह्निरि
ति। अधूमाद्धूलीपटलादेः कथं वह्न्यनुमितिरिति चेत्। न। धूमो धूमः करणं अपि तु व्याप्यत्वेन परामृ
श्यमानमिति। तथा च तद्रूपेण परामृश्यमानं धूलीपटलमपि कथं न करणं स्यात्। पूर्वं दिने वह्नि
नयाग्निज्ञाते इदानीं सदसत्त्वाभ्यां संदिह्यमानात्कथमनुमितिः स्यात्। धूमध्वंसप्रागभावयोरपि संदि
ग्धत्वादिति चेत्। न। यद्यस्तनधिविशिष्टधूमध्वंसस्य तत्रापि निश्चितत्वात्। सत्यपि धूमविशेषाणां ताव
देकरूपस्य सत्त्वस्याभावादित्यलमनेन। तत्रापि व्याप्तिर्व्याप्यविरतः संबंधः। ननु व्याप्तिर्वाः
संबंधः। ननु व्याप्तिर्वाः साध्यात्यंताभावसमानाधिकरणं। तदभाववद्व्याप्तिवारः कथं केवलान्वयि

त्वस्मात् । तत्र साध्याभावाभावाप्रसिद्धेरिति चेन्न । न केवलान्वयिनि संबंधमात्रस्यैव व्याप्तित्वात् तद्
तिरिक्तस्थले च व्यतिरेकितस्यानुकूलत्वात् । एवं सत्यननुगमः इति चेन्न । अनुगमस्यैवानुमिति-
जनकत्वात् । अनुमितित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वधर्मत्वाज्ञानस्यैव जनकत्वात् । अनुमितिविशेषं प्रति व्या
प्तिविशेषस्य प्रयोजकत्वात् । यद्वा अविनाभूतः संबंधो व्याप्तिः । ननु साध्यं विना साधनस्याभावो वा
अविनाभावः साध्यसंबंधे साधनसद्भावो वा हेतुपदप्रतिपाद्यतिव्याप्तिरसाधारण्यमिति चेन्न । साध्यं
विनेति साध्याभाववत्ताभाववति साधनस्याभावः इत्यर्थात् । तथा च साध्याभावाभावसामानाधि
करण्ये च पर्यवस्यति साध्यविशेषमादायानुपपन्नमिदं । न हि महानसीयवह्न्यभाववति पर्वते
धूमो न वर्त्तत इति चेन्न । सामान्याभावस्यैव विवक्षितत्वात् । विशेषाभावाधिकस्य सामान्या
भावस्यानुभवसिद्धत्वात् । भवति हि वह्निरत्र नास्ति महानसीयो वह्निरत्र नास्तीति प्रतीतिभेदः
प्रतियोगितावच्छेदकभेदाद् भावभेदानुभवात् । वह्निमहानसीयवह्न्योः प्रतियोगितावं
च्छेदकयोर्भेदात् । विशेषाभावस्य विशेषणान्तराविरोधित्वात् । सामान्याभावस्य तद्विरोधित्वात्
विशेषाभावनिश्चयेपि सामान्याभावसंदेहो भवति हि वायौ पार्थिवादिरूपविशेषाभावनि
श्चयेपि वायो रूपं न वेति संदेहः । स कथं सामान्याभावसंतरेण स्यात् । विशेषाभावानां निश्चित

वाताद्युदाकात्स्न्येन संबंधाव्याप्तिः ननु कृत्स्नपदं साध्यपरं चेन्न दा तु कृत्स्नस्य साध्यसाधनेन संबंधेन
स्यैव नु दृष्टयोगोलकीयेनापि वाह्निना धूमस्य संबंधः अथ कृत्स्नस्य साध्येन संबंध इत्युच्यते तद
पि नास्ति न हि कृत्स्नस्य महानसीयादेर्धूमस्यैकेन साध्येन संबंधः संभवति एतेन कृत्स्नस्य साध्ये
न सह कृत्स्नेन साध्येन संबंध इत्यपि निरस्तः ॥ एवं साधनसमानाधिकरणायावद्धर्मसमा
नाधिकरण साध्यसामानाधिकरण्य[redacted]स्य विवक्षितत्वात् । यद्वा प्रतियोगिव्यधिकरणस्व
समानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगि साध्यसामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात् । उदं स
योगिद्रव्यत्वात् इत्यत्र यद्यपि द्रव्यत्वं यत्साधनं तत्समानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगे
व साध्यं संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वात् तदुक्तं प्रतियोगिव्यधिकरणात्यंताभावविशेषणं संयो
गात्यंताभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । यद्यपि संयोगमात्रमत्र साध्यं न तु संयोग
त्वावच्छिन्नस्य चात्यंताभावो न द्रव्यत्वसमानाधिकरणः । तत्रैकस्य संयोगस्याभावेऽत्र सं
योगान्तरसत्त्वात् । न च सर्वेषां संयोगानाम व्याप्यवृत्तितया संयोगसामान्याभावस्याव्याप्यवृ
त्तित्वमिति वाच्यं विशेषाभावव्याप्यवृत्तितया संयोगसामान्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वात् । तथाप्य
कर्पाम न संयोगि विभूत्वादित्यत्र विभुत्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगि पदेव गगनः राम ३७

संयोगित्वमिति तदुपग्रहार्थं विशेषणस्यार्थवत्त्वात् वस्तुतो द्रव्यं संयोगि द्रव्यत्वादित्यत्र संयोगवत्त्वं साध्य
ते तत्र व्याप्यवृत्त्येव संयोगवत्त्वं हि संयोगसमवायः । वृक्षादिके तु समवायेषु संबंधाभिधानं सतत्त्व।
मिति कात्यायनवचनात् । संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेपि तत्समवायस्य व्याप्यवृत्तित्वात् । तस्यैव च साध्य
त्वात् संयोगात्यंताभाववत्यपि प्रदेशे तत्समवायसत्त्वात् । अथैव नृपात्यंताभाववत्यपि नृपसमवायात्
ग्यपगामान इति प्रतियोग्यसमानाधिकरणेत्यादिविशेषणं मनादेयमेव । यद्वात्र नोपाधिकः संबंधो
व्याप्तिः । ननूपाधिः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः । व्यापकत्वं च तदनिष्ठात्यंताभावाप्रतियोगि
त्वं प्रतियोगित्वं च विरोधित्वं तच्च सहानवस्थाननियमः । नियमश्च व्याप्तिरेवेति चक्रकमिति चेन्न ।
यावन्तः व्यभिचारिव्यभिचारि साध्यसामानाधिकरणाय स्यान्नोपाधिकत्वेनोक्तत्वात् । स्वं साधनं व्य
भिचारयेत्स इति स्वव्यभिचारिताः साधनाव्यापकास्तान् व्यभिचरितुं शीलं यस्य साध्यस्य तेन
सामानाधिकरणमित्यर्थात् । तेन साधनव्यापकानां यावतां साध्यमव्याप्यं चेत्तदा साध्यव्याप
कत्वादनौपाधिकत्वं पर्यवस्यति । ननु साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं न स्यात्
वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वे एवं स स्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शा
कपाकजत्वे चोपाधिनव्याप्तेः । प्रत्यक्षत्वस्यात्मनि श्यामत्वस्य काककोकिलादौ सत्त्वेपि तत्रोपाधे

रसत्वात्तन्नत्वपर्यवसितसाध्यव्यापकत्वेसतिसाधनाव्यापकत्वंतल्लक्षणं। अत्रैकदेशिनः हि द्विध्यत्वस्य
त्वस्य पर्यवसितस्य साध्यस्यैव तादृक् केनरथ्यामत्वस्यैव व्यापकत्वात्। नतु तथापि साध्यनियम
व्याप्तेः तथापि कथंचित्वनुपाधित्वशंकायाः। पर्यवसितनिधूमत्वेन दूषकताबीजसाम्राज्यात् इति चेद्व्याप्तत्वं
प्रमेयरसवत्वादित्यत्र गंधवत्वस्योपाधित्वप्रसंगात्। एवंविधोहि रसवत्वावच्छिन्नप्रमेयत्व। तस्य गंध
वत्वं व्यापकं। अतएव साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमित्याद्यपि निरस्तो
किंच पक्षेतराव्यवहितस्योपाधिः स्यात्। सोपि हि साध्यव्यापकः साधनाव्यापकश्चेति बाधोन्नीतः प
क्षेतर उपाधिरेवं यथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यत्र वह्नीतरत्वमिति चेत् न। तदन्यत्रापि व्याप्ते
स्तुल्यत्वात्। ननु पक्षेतरस्योपाधित्वमापाद्यते। न च उपाधिलक्षणव्याप्तिर्नोच्यते। न बाध
स्वव्याघातकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदकत्वापत्तेः। स्वव्याप्तिद्वारा साध्यव्याप्तत्वेन बोधनात्। साध्य
व्याप्तिवत्साध्यतावच्छेदकरूपेणापि तेनापादयितुं शक्यत्वात्स्यानुपाधित्वात्। न द्वितीयः। सा
ध्यव्यापकत्वसंशयेन तत्र निश्चयपरिहतल्लक्षणाभावेनाविशिष्टत्वेनानुपाधित्वापादनपक्षे
पि स्वव्याघातकत्वात्। अनुपाधित्वमिति न मन्तव्यम्। व्यतिवारोन्नयनादिदूषकत्वप्रयोजकत्वं स्य
वपि समत्वात्। उपाधिलक्षणव्याप्तिः पक्षेतरे संभवतीयं च पक्षे साध्यव्यापकत्वसंदेहेपि

राम

तदन्यत्र निश्चयात्॥ अन्यथा पक्षेतरत्वादेरनुपाधित्वे सर्वोपाध्युच्छेदप्रसंगात्॥ मैवं॥ पर्यवसित
साध्यव्यापकत्वमुक्तिसाधनाव्यापकत्वं चेदुपाधित्वं पर्यवसितत्वं च साध्यप्रसिद्ध्यनुकूलानुपाधि-
त्वं साध्यं। यथा स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वं। कोकिलादिश्यामत्वाव्यापकमप्ये
तन्निवर्तते नरश्यामत्वावच्छेदेन वैद्यकात् शाकपाकजत्वस्य व्यापकत्वं। पर्यवसानात्तु। प्रत्यक्षं तु उद्भूत
रूपवत्त्वादित्यत्रोद्भूतरूपत्वं। बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वं प्रत्यक्षत्वं प्रत्यक्षे व्यतिरेकाभ्यां तद्व्यापकत्वनिश्चयात्
पर्यवसितोपाधित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वेनैव उपाधिः। तथा हि वह्निमत्त्वं धूमवत्त्वव्यतिरेकि
धूमवत्त्वव्यापकार्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वव्यतिरेकित्वाद्देवमत्रापि केचिद्व्याप्यत्वासिद्ध्यापक-
त्वेतुपाधेर्दूषकत्वमाहुः। तथा हि वह्निः मत्त्वं धूमवत्त्वव्याप्यं धूमवत्त्वव्यापकार्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्व
व्याप्यत्वात् यद्व्यापकव्याप्यं तत्तद्व्याप्यमिति व्याप्तेः। अन्ये तु सत्प्रतिपक्षोन्नायकतयोपाधेर्दू-
षकत्वमाहुः। तथा हि। पर्वतोयं वह्निमत्त्वादित्यत्रार्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वेनोपाधिना व्यतिरेकि-
द्वारा सत्प्रतिपक्षत्वे पर्वतोयं निर्धूमः आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वादिति। पक्षोपरि व्यापकत्वे साध्यसा-
धनसंबंधो व्यावर्तते स धर्मस्तत्र हेतावुपाधिरित्यनेनाभावोपसिद्धेः समव्याप्तमेवोपाधिमाहुः।
तथा हि। यद्धर्मो यत्र प्रतिबिंबते तत्र स उपाधिरित्युच्यते। तद्यथा स्फटिके व्याप्यत्वं धर्मः स्यात्तद्

कण्ठा

घनत्वात्तिमतेसप्रतिनिर्विवेतातेनसाध्यव्यापकत्वमात्रोपातेतादृशकत्वार्थंविसाधनव्यापकत्वमपेक्षितं तत्साध्यव्या
पकत्वमिवविशेषेण हेतोः साध्यव्यतिचारत्वसंतत्वात्· तथा च साध्यसमव्याप्तत्वमिति साधनाव्यापक
त्वमिति तल्लक्षणं। तदेतदाह श्रीमत्परस्परपुत्रकानां साध्यानामुपदर्शकाः। तैर्दर्शितैरपि नैव हि व्यापकत्वा
भावधारणा। किं वा एकसाध्याविनाभावेऽपि संबंधशून्यता साध्याभावाविनाभावी सदुपाधि
र्दत्त्वपदमिति पदत्तः। व्यतिचारविशुद्धिः सधर्मस्तत्र हेतौ तूपाधिरित्यादिसमव्याप्त्योपाधिलक्षणं
दूषयन्ति। विषमव्याप्तोप्युपाधिर्दूषकतावीजस्य साम्यादित्यपरे। हेत्वाभासत्वविशुद्धः सिद्धसाध्या
स्तत्र एव न तु पञ्चवधः। तथाहि साध्याभावव्याप्तो विरुद्धः। पक्षाधिक्यः शब्दो नकुलात्मकः पञ्चम्यावि
व्याप्तित्वात्। एवं विशेषविरुद्धमपि। तद्यथा अयमुत्पन्नत्ववह्निमान् पञ्चसुरभिधूमवत्त्वादिति
नन्वसाधकतानुमितेः। नियमांशो व्यर्थः। तथाहि विषाणित्वमश्वत्वासाधकं तदभाववत्त्वाम
दित्यत्र तदभावसामानाधिकरण्यादित्यस्य च व्यर्थानुमितेर्वा इति चेत्· न· इदमसाधकविरुद्ध
वादेवं प्रयुक्ते व्यर्थविशेषणता वा संतत्वात्। विरुद्धत्वलक्षणानियमांशः प्रवेशोऽपि नहीति। अन्य
साधूमत्वादिति विकल्पे धूम एव कदाचित् तल्लक्षणात् आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वादिकारणात्
निरूपिकार्यता वृत्तदकं धर्मैव संधूमवत्त्वमित्यत्र आर्द्रेन्धनेत्यादिविशेषणानर्थक्यप्रसंगात्। न च

श्रीराम

तत्तत्साधकतायामर्थस्यैव प्रयोजकत्वं न तु शब्दस्येति नावहति बोद्धव्यं । असिद्धस्तु त्रिविधो व्याप्य
त्वासिद्धः स्वरूपासिद्धः आश्रयासिद्धश्च । व्याप्यत्वपक्षधर्मताभ्यां प्रमितिः सिद्धिः तदभावोऽसिद्धिः । तत्र
प्रथमा विपक्षे बाधकतर्कोऽतर्कोपनतान्ततासंकलितान्यत्र व्याप्तिनिवारसे कौशलाति । यत्र सहचार
दर्शनं व्यतिरेकादर्शनं चास्ति विपक्षे बाधकस्तर्को नास्ति । तद्यथा मनो विशेषगुणवन्मूर्त्तत्वा
द्घटवत् । एवमाकाशं न शब्दाश्रयः द्रव्यत्वात् आत्मवत् । एवमाकाशममूर्त्तं बहिरिन्द्रियग्राह्यगुणा
वत्त्वादित्यादि । उपमेयत्वं प्रयोजकं सादित्येनैकान्तिकस्तेन दोषाभ्यां दिङ्निरूपितत्वात् तत्र प्रसिद्धा
स्वरूपासिद्धिर्यथा शब्दो नित्यः निरवयवत्वात् वायुवदात्मनित्यगुणवत्त्वादित्यादि शब्दो द्रव्यं
गुणवत्त्वात् । कर्मवत्त्वादित्यादिकमप्यसिद्धिरपि आश्रयस्वरूपासिद्ध्यावात् तत्र प्रथमा यथा
गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत् । निश्चितानन्वयत्वादिदमप्यंशोद
दाहरणमित्येके । आपाततो न्यायसूत्राणाम् । द्वितीया तु सिद्धसाधनस्थले आश्रयस्य विशेष
णसंदेहः पक्षसाध्यविषयः व्याप्तिपारतन्त्र्यावाद यथा पर्वतः स सिद्धवह्निमलादिस्थले तदनुमानात
दाहो न हि करिणि दृष्टे बृंहितेन तदनुमितिमनुमाता रचयति । कश्चित्तु निश्चितसाध्येऽपि पक्षे
अनुमितिः सिसाधयिषातो नानुमित्या पक्षताश्रुतिसिद्धव्याप्तिनिश्चयानंतरमेव स्वपक्ष व

कथा

वादिनानुमानेनान्यथाश्रवणानंतरं मननं नानवकाशात्॥ श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्या
सितव्यः साक्षात्कर्तव्य इत्यतिविध्यनुपपत्तेः॥ अत्राहुः॥ प्रत्यक्षपरिकलितमप्यनुमानेन बु
भुत्संते तर्करसिका इति॥ संदिग्धं त्वनैकांतिकं तच्च त्रिविधं साधारणासाधारणानुपसंहारि
भेदात्। अपाणामपि संशयफलत्वेन संदिग्धत्वेनाभिमानात्॥ तत्र साधारणानैकांति
कं। यथा। पर्वतो वह्निमान् प्रमेयत्वात्॥ शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यसाधारणं। अनध्यवसायफलकमपि
संशयफलकत्वेनोक्तं। अत्रानध्यवसितं हेत्वाभासांतरमिति लीलावतीकृतः। सर्वमनि
त्यं प्रमेयत्वात्। तद्व्यतिरेकेनुपसंहारि साधारणस्यान्वयव्यतिरेकोभयकोटि संस्पर्शात्संशापकत्वं।
ननु वायमसत्प्रतिपक्षावपि हेत्वाभासौ न तद्धर्मत्रय एवेति चेत् - अनुपसंहारिणाश्च पक्षएकको
टिद्वयमसंस्पर्शात्संशयजनकत्वं वह्निमनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ हेतुमात्रिपक्षे तत्र साध्याभा
वप्रमातत्रानेकांतिकत्वमेव- संदेहस्य साध्यप्रसिद्धेरभावादनुमानासिद्धिर्वा। तदुक्तं- बाध्य
तामपक्षस्य वह्निहेतुननेकांतो वेति। ह्रदो वह्निमान् धूमवत्त्वादित्यादि बाधस्थले तु स्वरूपा
सिद्धिरेव। सत्प्रतिपक्षस्थलेपि द्वयोर्विरुद्धयोरन्यतरव्याप्तिभंगस्यावश्यकत्वेति व्याप्य
त्वासिद्धिरेव। आपाततस्तदग्रहेपि तत्र पर्यवसानध्रौव्यादिति। ये तु यष्टं हेत्वाभासमप्रयो

नकमाकृतस्तेषामप्यप्रयोजकं व्याप्यत्वासिद्धावेतत्तो वधवद्भिर्दत्तमुक्तं । अधिकं मणिमयूखे बा
दिविनोदे च बोध्यं ॥ ननु प्रत्यक्षानुमाने एव प्रमाणे इत्यनुपपन्नं । शब्दोपमानयोरपि अर्थपरि
च्छेदकत्वाभावव्यवस्थापितयोर्नामप्रमाणानां सत्वादिति चेत् न । तेषामनुमान एवान्तर्भाव
त्वात् तथाहि घटमानयेत्यादिवाक्यमाकर्ण्य तेऽपि पदार्था मिथः संसर्गवन्तः आका
ङ्क्षादिमद्भिः पदैः स्मारितत्वात् । गेहे घटोऽस्तीत्यादिवाक्यस्मारितपदार्थवदित्य
नुमानादेवाभिमतसंसर्गसिद्धेः आकाङ्क्षादिकं स्वरूपसदेव हेतुः तेन लिङ्गविशेषणमनु
पपन्नं न हि मनःसंयोगादिनापि लिङ्गं विशिष्यते । तेन विशेषितं च लिङ्गं व्याप्तिवार्ते वा गौ
रवः पुत्रस्ते जातस्तीत्यादिपदस्मारितपदार्थवदिति चेत् न । निराकाङ्क्षेऽप्येवं इष्टमदन्तवबे (?)
धदर्शनेन ततः ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वात् अनित्यत्वादयसंसर्गावगमप्रमाणत्वं आकाङ्क्षा कथं ज्ञा
तोपयुज्यते अपि प्रमाणतावस्य स्वरूपसत एव कार्यजनकत्वात् । बाधकप्रमाविरहस्योपयोगिता न
त्र स्वबाधकप्रमाविरहस्यापि योग्यतात्वे सत्वात् । सकलबाधकप्रमाविरहस्य दुर्ग्रहत्वात् । सापि स्वरू
पसत्येव हेतुः अवधानेन पदार्थस्मारितासत्तिः सापि न ज्ञाता प्रयोजिका चेत् न । आकाङ्क्षा
दिकं ज्ञातमुपयुज्यते ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगित्वाच्चेत् वादि वैलक्षण्यापातात् व्याप्तिवत् ।

कण्वा

६२६

दृशक्तिवद्योनिज्ञातोपयोगित्वसाधनात्॥ तत्र पदविशेषसमभिव्याहृतवाक्यगतमन्वयबोधसा
मर्थ्यमाकांक्षा संसर्गविरोधे नूपराहित्यं योग्यता परस्परान्वयविरोधिपदानंतरितत्वं वासन्नि
रिति सर्वं सुप्रतिपदमेव। किंच तात्पर्यग्रहं विना श्लिष्टादौ नान्वयबोध इति तात्पर्यग्रहविलंबे
नालिंगस्येव [illegible] ज्ञाता न च नानार्थोक्ते व्यभिचारः। अन्वयबोधसामर्थ्यासामर्थ्यज्ञा। व्यभि
चारात्तावात्। न ह्यन्वयबोधसामर्थ्यं किं योग्यतासन्निध्यां तत एवान्वयबोधोपपत्तेरिति चेन्न
स्वरूपयोग्यतायाः सत्त्वासत्त्वयोरपि सहकार्यवैशिष्ट्यात् वाक्यवेदनापयोधसामर्थ्यमाकांक्षा सिद्धं त
र्हि शब्दप्रमाणत्वमिति चेन्न। लिंगत्वेनैव समर्थात् विधानात्। अस्ति हि किंचिद्वाक्यं पदस्मा
रितां पदार्थानुत्तरेतमन्वयिनः। न च सर्वं तथा गौरश्व इत्यादौ व्यभिचारात्। वाक्यत्वादिरन्य
दीवान्वयादर्शनात् वाक्यपदार्थस्मारकत्वं नास्तीति चेत्। पदसमुदायरूपतया वाक्यस्य पदान्
तन्त्वात्। पदैकदेशातिरिक्तवाक्यस्याभावात्। [illegible] एतानि पदानि स्मारितपदार्थसंसर्गज्ञान
पूर्वकाणि आकांक्षादिमत्पदकदम्बत्वात् [illegible] इति [illegible] कदम्बक
तयोः संसर्गासिद्धिः। नहि संसर्गमप्रतीत्य वाक्यरचना नाम। न च वक्तृज्ञानं संसर्गविषयमनुमे
यमासंसर्गमविषयीकृत्यानुमितं [illegible] संसर्गे [illegible] मानदृष्टान्तविशेष किंतु पूर्वानुमाने साध्य ३

गम

४

त्वादेव संसर्गासिद्धिरिति वक्तृज्ञानाभावेऽपि तत्काव्यपरत्वेति विशेषः शुकादिवाक्यात्कथमर्थप्रतीति तत्र न हि संस
र्गज्ञानपूर्वकत्वेति चेत्तात्रापि स्वरसंसर्गज्ञानसत्त्वात् तथा च वेदेऽनुत्पत्त्यैव शुकादिवाक्यानामेवं भ्रांत
प्रतारकवाक्यमपि संवादिनि संसर्गसिद्धिः। अन्यतमतः संसर्गः कथं नहि ज्ञातानीति चेन्नानातात्पर्यविषय
स्यापि नार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वात् साध्यत्वात्। एवं वेदेऽपि वक्तृज्ञानाभावेऽपि कर्त्तव्येव संसर्गसिद्धिरिति न
नु तदनुरोधात्स्वत एव प्रामाण्यं वेदस्य वाक्यत्वेनैव अनुपपत्तिसिद्धेः। तथाप्युपमानं तु प्रमाणं तत्र भि
त्तिचेन्नाना शब्देव तत्र संज्ञासंज्ञिसंबंधपरिच्छेदस्य तस्यानुमानं तुल्यत्वात्। तथा हि गवयपदं व्यक्तिमन्
प्रति शक्तिग्राहकाभूते गोसदृशो गवय इति तदा योगो सदृशो धर्मी सा गवयपदवाच्यो वर्णपिंड इति वाक्या
र्थो सोपाधिरिति किमत्र प्रमाणांतरेण। ननु गवयत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन गवयत्वस्य ज्ञाते त्वनुपस्थितेरि
ति चेन्न गोसादृश्यपदेन गवयत्वस्यैवोपलक्षणात्। न हि गोसादृश्यं प्रवृत्तिनिमित्तं संभवति खंडे व
हुरुत्वात् तथा च गोसदृशो गवय इत्यस्य गवयत्वविशिष्टधर्मी गवयपदवाच्य इत्यर्थः तथा च किमवशिष्य
ते पदार्थमुपमानमिति। ननु स्यादप्येवं यदि धर्मस्यानुपपत्तिः स्यात् न नैवं प्रकृते गोसादृश्यस्य गवयपदस्य वा
च्यत्वसंभवादिति चेत् न वाच्यत्वानुपपत्तेर्लक्षणासंभवात् न हि प्रवृत्तिः प्रवेशपक्षाणि गौणा अतीत्य
दौ लक्षणास्थले कोऽपि विदनुपपत्तिं पश्यामः किमत्र तात्पर्यमनुपपत्तिमिति चेन्न लघुनि प्रवृत्तिनिमित्ते सं

प्रवर्तितागुरुतागप्रवृत्तिनिमित्तेन व्युत्पादनमनुपपन्नं। तस्मादतिदेशवाक्यादेवासौ व्युत्पत्तिरेषा। यथा कंबुग्री-
वावान् घटपदवाच्य इत्यादेर्वाक्यात्। यद्वा। कीदृशो गवय इति किंलक्षणकोसावितिनागरिकेणापृष्टस्य
आरण्यकस्य गोसादृश्यं लक्षणमतिदिशति गोसदृशो गवय इति॥ ततः प्रतिपन्नातिदेशवाक्यार्थः श्रो-
ता तादृशं पिंडमनुसंदधानः कश्चित् पुरुषो गामाहिष्यादिषु सत्वं तत्प्रसिद्धेषु कथंचित् सादृश्यं पश्यन्नपि न व्युत्प-
द्यते वैधर्म्यातिरस्कृतत्वात् तन्मात्रसादृश्यस्यातत्परिच्छिन्नमतिः कथंचिद्वैधर्म्यं गोसादृश्यं च गवयपिंडे परप-
श्यन्नयं गवयपदवाच्यः गोसदृशत्वात्। यच्चागवयपदवाच्यो नासौ गोसदृशो यथा महिषमातंगादिरि-
ति व्यतिरेकिणो गवयवाच्यत्वे परिच्छिनत्ति यथा काचित् पृथिवीति पृथिवीपदव्युत्पत्तिमनुप्रति गंधवती पृथिवीति
वाक्येन लक्षणाप्रदेशाद्गवन्निर्दिष्टपृथिवी पदवाच्यं गंधवत्त्वादिति। यद्वा श्रुतातिदेशवाक्यो वनं गतो गवयलक्ष-
णादिपिंडमुपलभ्य स्मृतवाक्यातिदेशवाक्यार्थमनुमिमीते। अयमसौ गवयपदवाच्यः। असति वृत्त्यंतरेव-
द्धे सत्यप्रयुज्यमानत्वात्। यन्नैवं तत्पदवाच्यं तदसति वृत्त्यंतरे वृद्धैर्नत्र प्रयुज्यते। यथा गोपदं महिषमि-
ति। व्यतिरेकिणो न सिद्धिः। न च वृत्त्यंतरे वृद्धैर्नत्र प्रयुज्यते व्यतिरेकादुपलब्धिगमः। व्युत्पत्तिलक्ष-
णाप्रयोगानुपपत्तेः तदधिगमात्। न वा गोसादृश्यस्यैव प्रवृत्तिनिमित्ततानुमानेन प्रसिद्धेः। ननु गो-
वयं शब्दो तिवाक्यं न स्याद्गोरवेतानि सात् अन्यथा पुमानेन प्रतीकात् न तत् गोरवावतारः स्यात्। तदिदानीं कथं राम ४२

नस्मान्नु लक्षणप्रमाणोपपन्नापाकल्पनीयस्य गुरुत्वादुपमानं सादृश्यं पदार्थान्तरमुपमानयोरेकधर्मेनहितदि
द्रियवैधर्म्यानुयोगिनिष्ठसादृश्यस्यैकप्रतियोगसंनिकर्षग्रहीतुमशक्यत्वात् लिङ्गाद्यभावाच्चनास्तीति शब्दापि न सादृश्य
विषयः शब्दमन्तरेणापि प्रतीयमानत्वादित्युपमानमधिकं प्रमाणमिति। नाम्नो सादृश्यं प्रत्यक्षं तदेव यत्र
तु सामान्यस्यैव सादृश्यत्वात्। गुणे त्वन्तित्वेन द्रव्यगुणकर्मसु बहिर्भाववान्। सामान्येन समवायितेषां कामितिव
न ह्यन्नत्वसमति तदन्तर्भूतो धर्मविशेषपरत्वान्न स्यैति। तेदां स्वस्वप्रतियोगिकत्वेन तथा प्रतीतेः। ननुक्तं सामा
न्यान्येव तन्त्रसिगुणावयवकर्मणो। भिन्नप्रधानसामान्यवत्क्रं सादृश्यमिष्यत इति चेन्नुक्ते ते दोषेन तत्प्रत
तिः यथा गोर्गगनाकारं सागरः शागेरायमः रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेत्यादौ। तत्र स्वतन्त्र
वत्वादेतन्नत्यन्तान्यदिति बोधयतीति नतु सादृश्यं। अवच्छेदभेदेनवा कथं विभिन्नत्वापि ते दोष इष्टव्यः। एवं स्व
भिनापिनतु उपमानं येघ घलमुक्तं तत्रापि प्रत्यक्षमनुमानं वा सं तवत्य वा। एतन्मादृशी मागोनिति भौतिवि
परीतप्रत्यभिज्ञानवत् प्रत्यक्षादेव ज्ञानमुत्पन्नमर्हति। भवति हि चैत्रे दृष्टे स्मर्तव्यमैत्रस्य पंस इति प्रत्य
तिज्ञानं यथा विशेष्या सन्निकर्षेति तद्वदिदमपि स्यात्। न तुक्तं नहि यावत्स्यत्येनेन्द्रियसन्निकर्षः
कारणमिति। अस्तु वा तदनुमानमेव तथाहि मागो नेतत्सादृश्यं एतन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वात् यद्य
निष्ठसादृश्यप्रतियोगि तन्नत्प्रतियोगिकसादृश्याश्रयमिति सामान्यतएव व्याप्तिग्रहात्। एतेन यथा

मा च सत्यामाघपतो यथा मुद्रसाथा मुद्रपमीत्याद्युपि शब्दानुमानयोरानंतरं निवेशः यथा यदपीहसहकारत
रो मधुरूपिको रौतीति प्रतिनु कमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीत्यादि प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्य
बलात्संकेतग्रहणं तदनुमानात् अप्रसिद्धपिकपदवाच्यः सहकारतरौ मधुरस्वनकर्तृत्वात् अत्र यन्मधुकर
पदवाच्यः प्रतिनु कमलोदरे मधुपानकर्तृत्वादिति व्यतिरेकि सत्वात्शब्दविषयेवसंकेतग्राहकमेत
दिति दिक्॥ अर्थापत्तिरपि न मानांतरं ननु कथमिति चेन्न तथा हि जीवतो देवदत्तस्य गृहेऽभावानुपल
ब्ध्याऽभावनिश्चिते सति देवदत्तो बहिरस्तीति पाशुलपादा अपि प्रमिमते स च प्रमानता वस्तुत्वं हेतोर्देवदत्तस्य
दि पासन्निकृष्टत्वात् न लैंगिकी व्याप्त्यप्रतिसंधानेऽपि जायमानत्वात् न शाब्दी तदानीं तदसत्वात्
तस्माद्विलक्षणमेव कनामानमनुमरामि न जीवतो बहिः सत्त्वं विना गृहासत्त्वमनुपपन्नमिति ज्ञानेन मन
र्थापत्तिरप्रमाणता न तथा सिद्धेः सति तत्पूर्वनाविरुद्धत्वात् एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इति श्रुतप्रमाणासिद्ध
श्रुतार्थापत्तिः पीनत्वं रात्रिभोजनं विनाऽनुपपद्यमानं रात्रिभोजनं कल्पयति तामिमां श्रुतार्थापत्तिमाव
दंता एवं वामेन नयस्पतीति तिस्रस्त्वानूनं दक्षिणेन पश्यतीति तम्कथमर्थापत्तिसंग्रहेणेति चेन्न अत्रोच्यते
जीवतो बहिः सत्त्वं विना गृहासत्त्वमनुपपन्नमिति ज्ञानं व्यतिरेकव्याप्तिविषयं कुर्व देवादितात्तथा च गृ
हासत्त्वेन लिंगेन बहिः सत्त्वमनुमीयते इत्यायातमर्थापत्तिरनुमानमिति यदाह मिह तदानान्यत्रपद

यत्र न दानाहमिहेति स्वज्ञानीन एव व्याप्तिग्रहात् । देवदत्तस्य सांनिकर्षेपि कथं परस्यधर्मेनाज्ञानं कथं वा व्यधि
करणगृहासत्वं बहिःसत्वं कल्पयिष्यतीति चेन्न । देवदत्तो बहिरस्ति जीवित्वे सति गृहनिष्ठाभावप्र
तियोगित्वादिति मनसोपस्थापिते देवदत्ते हेतोर्ग्रहणानुमानं न तु ज्ञातो क्वचिदस्तीति सामान्यतो दृष्टेन गृह
स्यापि विषयीकरणात् । केवलव्यतिरेकापानुपलब्ध्यावगृहासत्वग्रहणात् प्रमाणयोर्विरोधप्रतिसंधानानंतर
मविरोधाय बहिःसत्वकल्पनेत्यर्थापत्तिः प्रमाणमेवानन्यथानुपपत्तिप्रतिसंधाने कल्पकं येन व्या
प्तिग्रहः स्यादिति चेत् न । प्रमाणयोर्विनिगमनाभावात् । तथापि प्रामाण्यानिमानादपि विरोधप्रतिसंधा
नाद्यत्र बहिःसत्वधीस्तत्र कागतिरिति चेन्न । तत्रापि बहिःसत्वस्य जीवित्वगृहासत्वेनैवानुमानान्नवि
रोधप्रतिसंधानस्यापि व्याप्तिग्राहकत्वात् । सहावस्थाननियमस्य विरोधत्वात् । तथापि व्याप्तिः क्वास्ता
देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वे गृहे सहचारदर्शनाभ्यां जीवी देवदत्तो गृह एवेति नियमगृहीते पश्चाद्योग्या
नुपलब्ध्या यत्र गृहासत्वधीः तत्र जीवित्वसंशयानंतरं बहिरस्तीति धीर्नानुमानं जीवित्वस्य लिंगस्य विशेष
णस्यानिश्चयादिति चेन्न । तत्र जीवित्वनिश्चयं विना तत्रापि बहिःसत्वकल्पनानुदयात् । मरणकल्प
नायामपि संतवात् । एतेनैषमपि न मानांतरं । चैत्रवैष्णवो मथुकृतनगोरीत्यादिप्रवादस्याप्तवक्तृक
त्वसंशयानुप्रवेशात् । अनाप्तवक्तृकत्वे प्रामाण्यानुपपत्तेः ॥ संभवोपि न प्रमाणांतरं संभवति सहस्रे शतं सं

नवति खार्य्यां द्रोणः संभवति द्रोणोऽश्राढकमित्यादीनां तदुदाहरणानामनुमानांतरतो वा ना। सहस्रस्य
शतत्वबरितत्वात्। एवं लिपिर्न मानांतरं शब्दस्मारकतया लिपेः संसर्गबोधकत्वेन शब्दांतर्भावात्। अ
भावोपि न प्रमाणांतरं। भूतले घटो नास्तीत्यादाव् तावद्प्रतीतेरिंद्रियकरणत्वात्। इंद्रियमधिकरणग्र
हणमात्रोपक्षीणं अस्तावघटस्त्वनुपलब्धेरेवेति चेन्न। अंधकारस्थितिं द्रियेण व्यवस्थिते नीलघटे पीतत्व
पातावग्रहप्रसंगात्। अस्ति हि तत्राधिकरणग्रहः प्रतियोगिस्मरणं पीतरूपानुपलंभश्च प्रतियोगिग्रा
हकेंद्रियेणायत्राधिकरणग्रहस्तत्रानुपलब्धिरभावग्राहिकेति चेन्न। नाउन्मीलिताधिकरणं गृहीत्वा
निमीलितनेत्रस्याप्यभावग्रहणप्रसंगात्। प्रतियोगिग्राहकेंद्रियेणाधिकरणं गृह्यमाणे घटानु
पलब्ध्याऽभावग्रह इति चेन्न। तर्हि नाधिकरणमात्रे वह्न्यनुपलब्धौ किं त्वभावग्रहेपि तदुपयोगे भंग्यायां
ऽयोग्यता। किंच प्रतियोगिग्राहकेंद्रियेणाधिकरणग्रहस्य तंत्रत्वेन वायौ रूपाभावस्य च त्वगिंद्रियेण गृह्येत।
नास्य तन एवानुपलब्ध्याभावग्रहः विशेषः किंतु तत्रानुमानिकी रूपाभावप्रतीतिरिति चेन्न। लिंगाभावात्। रूपानुप
लब्धवान्न रूपवस्य पानुपलब्ध्यमानत्वात्। अत्र वह्निरत्यनुमानमिति चेन्न। त्वन्मते तदुपलंभस्य पातेऽद्रिय
त्वेनादावस्याप्यतींद्रियत्वात्। नद्वाकोपि प्राकट्याभावानुमापकं इति चेन्न। प्राकट्याभावस्य स्वरूपस
दनुपलब्धितस्यनुपदितदानुपलब्धावस्थापिवाग्नेनत्था स्यात्। ह्यातानुपलब्धिगम्यत्वाभावामनुपलब्धेनैव

ज्ञानमथवाऽक्षमित्युक्तत्वात्। तस्मादनुपलब्धिरिन्द्रियसहकारिणी तत्प्रमाणान्तरं। योग्यानुपलब्धिश्चाभाव
ग्राहिका। सा च तत्प्रतियोगितद्व्याप्यतदितरतदुपलम्भकसकलसमवधाने सति अनुपलब्धिः। अधिकरणप्र
तियोगिसत्वविरोधी तु अनुपलम्भो योग्यानुपलम्भः। अन्धकारे घटानुपलम्भो न प्रतियोगिसत्वविरोधी प्र
तियोगिसत्त्वेऽपि तदा बाह्यालोकसहकारिविरहादनुपलम्भसंभवात्। सालोकस्थले घटानुपलं
भो घटस्तावत्प्रमापकः। नन्वेतावेन समर्मिन्द्रियसंनिकर्षस्तावत्कथं न दुःहतिचेत्। न विशेषणतोऽन्य
मन्नेः सत्वात्। संबंधान्तरमन्तरेण विशेषणतापि कथं स्यादिति चेन्न। स्वतावसवेद्यवलादेवानुपल
म्भप्रतीतिसंभवात्। न चोपरक्तप्रतीतिजननयोग्यतायाः पूर्वमपि सत्वात्। योग्यता या भव किं प्रमाण
मिति चेन्न। उपरक्तप्रतीतिरेव। अन्यथा तदसंभवात्। ननु यथा तावदनुपलब्धिरभावग्राहिका तथा ताव
दनुपलब्धिरपि तावद्ग्राहिका किं न स्यात्। कथं न स्यात्। अन्वयव्यतिरेकसत्वात्। ननु तावत्प्रतीतेः पूर्वम
नुपलब्धेः सत्वात्तावत्प्रमेव किं न स्यात्। न स्यात् विषयस्य तावत्स्य तावत्वात्। साक्षात्कारिणि ज्ञाने
विषयस्यापि कारणत्वात्। ननु यद्यत्राविन्द्रियं काले इन्द्रियसंनिकर्षाभावे कथमभावधीः। भवति हि
गृहे चैत्रो नास्तीति गृहीत्वापि बहिर्विहितिस्य तन्मैत्रस्यैकेनापि चैत्रमंदमसंप्रष्टस्य चैत्राभावधीरिति चेन्न। न
त्र तस्याः आनुमानिकत्वात्। तं गेहं तदा चैत्रात्तावद्वत्तद्धत्ताप्रमाणाद्गृहस्याप्यस्मर्यमाणत्वादित्यनुम

त॰व्या॰

१ तस्यविशेष्याधिकरणत्वात्। शब्दो नित्योऽनित्यो वेति विप्रतिपत्तिजन्यसंशये धर्मिकत्वाश्रितत्वेन।१

श्री

ज्ञानान्यथाविद्यामात्रसंशयविपर्ययस्वप्नानध्यवसायभेदाच्चतुर्धा। तत्र धर्म्याधिकरणप्रकारावच्छिन्नवि
शेष्यताप्रतियोगिज्ञानत्वमविद्यात्वं। विशेष्यावृत्तिप्रकारकज्ञानत्वं यत्र नास्ति तत्र तत्प्रकारकज्ञानत्वं
वा। तत्रैकस्मिन् धर्मिणि विरोधिनानाप्रकारकज्ञानं संशयः। स चायं समानधर्मजन्यो विप्रतिपत्तिजन्यो
वा। उपसर्जनीभूतनिषेधकोटिः प्रधानीभूतविधिकोटिः समानधर्मस्योर्ध्वत्वादेः स्थाणुत्वपुरुषत्वाभ्यां
स्मारकत्वेन तत्प्राधान्यं। विप्रतिपत्तिजन्यसंशये कोटिद्वयस्यापि प्राधान्यमेव। तद्यथा शब्दो नि
त्य एव नानित्यः। अनित्य एव न नित्य इति। विप्रतिपत्तेः कोटिद्वयस्फुरणात्। द्विविध एवायं न त्रिवि
धः पञ्चविधो वा। संशयत्वं च न जातिः। बाह्यत्वादिना परापरत्वे वानुपपत्तेः। मानसमेव सर्वत्र सं
शयादिघटं संपाते धर्मिणि तु इन्द्रियसांयोगिकं प्रत्यक्षमिति मतं। संशयदर्शनात्। तथा च संशयत्वं ज्ञा
तिरेवेति केचित्। स चायं विशेषदर्शननिवर्त्यः। न्यायस्यांगं। ननु मतावहादिगतः। तयोर्निश्चितत्व
नानापि मध्यस्थानः तस्यापि निश्चितत्वात्। साधनसामर्थ्यासामर्थ्याभावनः संशयो विचारांग
मिति वेत् न। एवं च। अनुविधेयगतस्य संशयस्य विचारांगत्वात्। विचारस्य ध्यस्यापि निर्णयस्य तत्रैवा
त्पाद्यत्वात्। तु किं प्रमाणाभावसाधकबाधकप्रमाणाभावश्च। अथ विपर्ययः। संशयानध्यवसायभिन्न
त्वे सति निश्चयमिथ्याज्ञानं विपर्ययः। स चान्यथाख्यातिः। नन्वात्मख्यातिरेव विपर्ययोऽस्त्विति न ह

२ संशयस्यापत्ताप्यविचारांगत्वं ननु संशयस्येव तत्तीयलिङ्गपरामर्शादिना तत्त्वाशात्।२

हरिः कृष्ण

दं रजतमित्यत्र बाह्यं रजतं नासते। इंद्रियासंनिकृष्टत्वात्। रजतमालात्कारस्य संयोगस्य कारणाभावा-
त्तस्मात् ज्ञानाकारमेव रजतं भासते। नवत्तथा सत्यहं रजतमिति स्यात्त्वयिदं रजतमिति वाच्यं। दोषवशा-
त्तथा प्रतीतिर्नासोपपद्यते। ममेदं। इदं रजतमित्यंगुल्या निर्देशस्य बाह्ये न प्रवृत्तेः। ज्ञानमात्रं हि प्रवृत्तिगो-
चरो न स्वभासमानमानमप्रवृत्तिप्रसंगात्। भ्रान्ततर्थ्य सत्ख्यातिः। यदि सदेव रजतं भासेत तदा तस्मा-
त्तिः स्यात्। अथ चक्षुः स्थितं रजतं ज्ञानं नु कारणाभावादेवानुपपन्नं। असत्ख्यातेरनादिवासनावशादे-
वस्यादिति चेन्न। असत्ख्याने न तत्र तत्र प्रवृत्त्यनापत्तेः। अन्यथाख्यातेन प्रतिभासते येन प्रवृत्तिर्न स्यादिति
चेन्न। नाल्पि प्रसक्तप्रकाशमनुत्पत्त्यवाते। तत्र चान्यथाख्यातिः [illegible] मेवकारणानुपपत्तिः। असत्ख्याने।
न नृक्त्वे वा सन्नाकारणमिति चेत्। न। कासनामात्रस्य कारणत्वे सर्वदा भ्रमापत्तेः। कारणांतरसह-
कृता वासनापदि कारणं तदा कारणांतरं लिंगं तदा तासीन भवतः। तेषां व्याप्तिग्रहाधीनत्वात्। अस-
तः किंचिदपि व्यापकत्वानवधारणात्। तदा सदा ना मा वास्यादिति चेन्न। न तथा संकेतग्रहा-
धीन प्रवृत्तिकत्वात्। असति वत तदनुपपत्तेः। इंद्रियाणां तु संनिकर्षाधीन प्रवृत्तेर्नातत्र सामर्थ्यात्।
स्यात् हि श्रुतिर्विवनाग्रस्ख्यातिः। न स्या समदशायां रजतत्वेन बाधदशायां च शुक्तित्वेन तत्र विवन-
त्वाश्च ख्यातिरस्तु। न हि शुक्तेः रजतत्वं रजतारूपेण भासते कारणाभावात्। अमन्नूपा विशिष्टतानक-

अ॰ ख्या॰ टी॰ रहस्य

कल्पने कल्पनागौरवात्। प्रवृत्तेरन्यथैवोपपत्तेः। गुरोरिष्टसाधनताज्ञानं तत्स्मरणं वेदोपदेशात्। अनुष्
ठानाकर्तानयोस्तद्विषयत्वोत्पत्तेदाग्रहः प्रवृत्तिकारणं ननु यथेष्टतेदाग्रहात् प्रवृत्तिस्तथानिष्टभे
दाग्रहान्निवृत्तिरपि स्यात्। नहि युक्तौ युक्तिभेदोपि गृह्यते। अन्यथाख्यात्यापत्तेः। इति चेन्न उपस्थि
तेष्टतेदाग्रहस्य प्रवर्तकत्वात्। अनिष्टमपीदं तत्पोपस्थितम् इति चेन्न अनिष्टतावच्छेदकेन प्रकारे १
ण निष्टानुपस्थितेः तद्रूपेण नहि तदुपस्थितिः तत्र अनिष्टतावच्छेदकं च रूपं भुक्तेर्त्वं ... त्वमात्रप्र
तदनुपस्थितेः नृदं रजतं न वा रिति अनिष्टतावच्छेदकेन च रूपेण ज्ञानसत्तेः इति तत्र प्रवृत्तिनिवृत्ती अनु
पपन्ने तामिति चेन्न स्वातन्त्र्येण गृहीतानिष्टानिष्टानुपस्थितेः अत एव प्रतियोगिताख्यानिष्ट
मुपस्थिते तथाच स्वतन्त्रोपस्थितानिष्टभेदाग्रहात् प्रवृत्तिमात्रं ननु निवृत्तेरपि तत्कारणस्य स्वातं
त्र्योपस्थितानिष्टभेदाग्रहस्य सत्त्वादिति चेन्नैवं। रजतमिदं रावस्थितरजतत्वासिन्नरङ्गताभिदामि
ति भ्रमादप्रवृत्तिप्रसंगात्। इष्टतावच्छेदकतयोपस्थितेः। अन्यथाज्ञानाद्द्वेष्यतादृशादप्रवृत्ति
प्रसंगात्। न च विशिष्टज्ञानमेव कर्तकमिति वाच्यं। विसंवादिस्थले प्रवृत्तिवन्निवृत्त्यापि प्रवृत्तिः विशि
ष्टज्ञानाभावप्रमाणाभावात्। किं च भेदाग्रहजातीयत्वमूलाविच्छिन्नभ्रमेष्टानिष्टयोर्द्वयोरपि स्वतन्त्रो
पस्थितत्वे। सम्भवाचिद्युगपत् प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातां न स्यातां। भेदाग्रहात तेन भिन्नेऽरजततरोध्र

राम ५६

त्यत्र प्रवृत्तिनिवृत्ती इष्टोपायपीक्षानिष्टयोः स्यात् तं अ।पक्षितेष्वेतेदग्रहः अवच्छेदकत्वेन गौरवात् ।
सवादं विपर्ययो द्विविधः स्मर्यमानारोपोऽनुभूयमानारोपश्च स्मर्यमानारोपे त्वारोप्यस्यापस्थायके
नत्वाम स्पष्टग्रहस्तं त्रामित्याचार्याः। अनुभूयमानारोपे पितिकेचि गुडः पीतः शङ्खइत्यादौ सानुभव
मसंसर्गाग्रहो स्मेव। अत्र हि रसनगतपित्तद्रव्यस्यैतैका नयनगतपित्तद्रव्यपावित्तावन्नोपनीता तत्र
निंबैते क्कस्पविरविलेपितितिग्धा संसर्गाग्रह सवादिति न्यायाचार्याः। संस्कारैं द्विकाभ्यामिदं
रजतमित्यादि विभ्रमो जन्यते प्रत्यभिज्ञानवद् इति न कारणाभावोपि विशेषास्तु तानसाधारणे
यथा तन्मानेनाद्यास्यते वियामातापग्रहोपायकस्यसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वस्यानभ्यासदशापन्नस्थल
ऽभ्यासदशापन्नस्थले तु नस्फुरतीति प्रस्यविद्यमानत्वादित्यलं विस्तरेण ॥ अथ स्वप्नः ॥ सर्वमिदाप
स्तुतान ः करणात्तज्ज्ञानं। मिद्ध(बनिद्राप्रदास्वप्नवहनाडीमध्यवर्त्ति मनः तदा बहिरिन्द्रियसंबंध
विरहात् स्वप्नज्ञानान्युत्पद्यन्ते। तत्रापि बहिरिन्द्रियस्यापि संबंधविरहे सुषुप्तिः। तदुक्तं। यदा सर्वमपि
परित्यज्य मनः पुरीतति वर्त्तेत तदा सुषुप्तिरिति। स्वाप्नालिकप्रत्ययाः केचित् स्वकर्मणा इति केचन
स्वप्नाधीनाना ममी त्यादि प्रत्ययानामानैष्या नोपपत्ति स्वप्नान्तरस्वप्नं तत्रानेदग्रहादिति स्प
ताःस्ननधावमाप्यपिविदिर्शित्वदिदमितिज्ञानं न स्थिरं संशय एव अनुलिखितत्वविशेषधितानाकोटिक

न्वाकारार्थं मे तेदानुं समानधर्मिविप्रतिपत्तिभ्यामज्ञानितत्वाख्यानुत्पत्तेः इत्यादिधर्मः संशयकारणम्
वसाहित्यमाह त्रिद्वारादिकोटिस्मारकतया नृद्धिनृद्ध नानाकोटिकं ज्ञानं जनयितुमर्हत्येव तथाव्याप्यसमर्थ
मत्राममानानेकधर्मविप्रतिपत्तेर्विप्रतिपत्त्युपलब्ध्युपलब्धिव्यवस्थातो विशेषापेक्षो विमर्शः संशय
इति चेत्. न. अननुगततत्कमलकाकोमलकमकस्मादुपलभ्याकस्मिदिदमिति तावदनध्यवसितोऽत्र कोटि
तस्यानुगमकेऽगतादि व्याहत्तं दर्शघावलत्वे वाच्छत्वादिकं धर्ममुपलभ्यमानस्यानवानुरंगमार्थ
मेलनकोऽयं वेति संशयमुदेतुमर्हति। न ह्यावर्त्तकधर्मोपलनाता। अन्यथात्पेतसंशयप्रसंगात्। किञ्च
मा ज्ञानकत्वादिदमपि ज्ञानं संशय एवेति चेत्। नानिश्चयत्तित्वज्ञानत्वेनैव जिज्ञासां प्रति कारणत्वम्
न च संशयानध्यवसायपक्षसाधारणमेव। किञ्च संशयस्यानित्यमानकोटिकज्ञानमानकत्वम्
अध्यवसायानध्यवसायनुत्ति स्वमानकोटिकज्ञानकत्वं तस्मात् संशयत्वे एवाध्यवसायानध्यवसाय
विपर्यये दानप्रकारभेदात्। फलभेदात् कारणभेदा इति सर्वत्र समतोऽयं। बुद्धिकार्यत्वादनध्य
सुखे। तत्र संप्रति धर्मिसाधारणकारणकान्तरानुपात्तं। समानाधिकरणसमानकालीनसाक्षात्कार
विषयताव्याप्यजातिमत्त्वे सति धर्मजन्यत्वं वा। तच्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं। समानाधिकरणविषय
पलब्धिजन्यं। नचोपलब्ध्यादिसन्निकर्षाज्ञानाभावासिद्धिः। अन्यथातिरिक्तकेवलेनेन्द्रियार्थसन्निकर्ष

स्यान्यथासिद्धिरस्त्वन्वयव्यतिरेकबलेनेन्द्रियार्थसंनिकर्षस्य कारणतासिद्धेर्ज्ञानस्य व्यापारत्वान् । तु
ष्यत्वमात्रवैधर्म्यं स्वकीयं सुखं परकीयं च सुखं सुखप्रसादाद्यनुमेयं । यत्तु विधिर्येनतु । वैषयिकं मानो
रथिकं आभ्यासिकमाभिमानिकं वा । वैषयिकं स्वकारणा । मुक्तं चान्येषामभीष्टविषयानुस्मरण
जन्यत्वं आतिष्ठस्य विषयो ऽतीतानागतवर्तमानभेदेन त्रिविधः । तत्रानागतविषयस्यदानादि
संकल्पानुस्मरणमानोरथिकं स्वस्य चैदुष्याद्यसद्धर्मारोपादाभिमानिकं आभ्यासिकं तु शरस्या
पाद्यनुसेवनादिजन्यशरीरलाघवशरीराभ्यासादिज्ञानजन्यं । सुखं ज्ञानमेवेति चेन्न । अहं ज्ञाने अ
हं सुखीति विचित्रप्रत्ययानुपपत्तेः । ननु सुखं ज्ञानात्तिन्न ज्ञानसामग्रीजन्यत्वादिति चेन्न
गौरवात्सिद्धेः तदेकदेशान्यत्वे च ज्ञाने अतिवारितश्चैतदवांतरानेकवैचित्र्यवतस्साम्राज्यसुखस्वर्गादिः
पतेदवसानात् । स्वर्गविवाक्यार्थपदवचनं यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनंतरं । अभिलाषोपनीतं च त
त्सुखं स्वःपदास्पदमित्यर्थवादोपस्थितेः सुखविशेषः स्वर्ग इति संकेतकरणात् । सुखत्वमेव दुःखसाम
न्यवादिना संकेतितं स्वर्गपदे प्रवृत्तिनिमित्तं ॥ सुखविरोधित्वात्तदनंतरं दुःखं लक्षणं तु अधर्ममा
धारणाकारणकगुणत्वं । समानाधिकरणसमानकालीनसाक्षात्कारविषयतावच्छेदकजातिमत्त्वे
सत्यधर्मजन्यत्वं वा । नवेदमनिष्टविषयोपलब्ध्यादिरिन्द्रियार्थसंनिकर्षादिधर्मादृष्टोपजायते । प्रतिकूलस्वभा

वंनादृष्टेणास्वविषयमनुभवं कुर्वन्तानमुपहरति। द्वेषज्ञानं कष्टमनुत्पन्नमात्रे वघं· प्राणीनेमर्पव्याघ्र
दायनुविंतीतन घ्रतवं। अनागतेनु संकल्पतं त्रिविधं वततु आध्यात्मिकमाधिदैविकमाधिभौति
केवीपाकीयं वसुखविच्छापत्वाघनुमेयं ज्ञाताद्वेषस्यापि· समाह्वाकारविनाशयं· नरकपातनाघ
नेकप्रभेदः। सुखकार्यत्वादेवतेदकं कार्ये व्यवल्लज्ञाणापासंगत्या दुःखानंतरमिच्छा। द्वेषान्यत्वेसति
प्रयत्नासाधारणात्मविशेषगुणः वृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्वं तल्लक्षणं। साच सुखेनिवृत्तिर्घः त
त्साधनेतु आदौ तदोतदोपाधिका अनेकप्रकारा· कामाभिलाषरागः संकल्पः कारुण्यं वैराग्यं
कपटभावः स्पृहा नच्छा· लोभादिभेदात्। तत्र मैथुनेच्छाकामः अभ्यवहरणेच्छाभिलाषः पुनःपुन
नविषयानुसंधानरागः। अनासन्नक्रियाविषयं कर्त्तव्येच्छा संकल्पः। निरुपाधिपरदुःखप्रहाणेच्छाकरु
णादोषदर्शनाद्विषयपरित्यागेच्छावैराग्यं परवंचनेच्छाकपट· प्रतानिगूढेच्छाभावः· परद्रव्यादानेच्छास्पृ
हा· स्वकार्यपकर्त्तव्यपि स्वद्रव्यपिषुदवः परित्यागेच्छा तृष्णा। अन्यायेनपरद्रव्यादानेच्छालोभः।प
रगुणापि मत्पाछिनाविनिपुरुषमानस्पास्यापरह्वाणेच्छा कार्याय्र्य· एवं तत्राविशुलाते दोषाधिकाः सि
मर्हायिका धर्मेति हि चोदपदच्छाप्रेनदाद्वष्ट्वाः। प्रपन्नधर्माधर्महेतुः तत्रप्रपन्नं संज्ञानप्रति
धर्माधर्मौ च सा सान्प्रपन्नहारा वानवतिहि। गतिलाख मन्त्राद्धर्मः। परदारातिलोभमात्रादथ राम ६०

मिथ्याप्रयत्नद्वारा चाविहितनिषिद्धकर्महिंसादिगोचरं प्रयत्नमुत्पाद्य धर्माधर्मौ जनयतीति प्रत्यक्षेणोप
लभ्यत्वियमिति॥ अथ द्वेषः सर्वदुःखासाधारणकारणं चात्मगुणः॥ द्विष्याम्यते मतिप्रपन्नसाक्षात्कार
णत्वविशिष्टगुणत्वं द्वेषत्वं सन्निहिते दुःखहेतावहितकरके वानुभूयमाने तज्जनितदुःखेन तत्साधने च
द्वेष उत्पद्यते॥ कारणं चात्र स्वदुःखहेतौ वाहितकरके वा पेवादुःखं च पश्चादतीते तत्र तदनुस्मरणात् स्यादुभ
वति॥ नास्मि तुल्यत्वे प्रज्वलितमात्मानं मन्यते स्वकोपात्पं प्रत्यक्षः। परकीयस्तु मुखवैकृत्यवक्त्ररागानुप
ह्यनुमेयः अयं च यमधर्मस्मृतिहेतुः एवं हन्मीति प्रयत्नो द्वेषात् विदार्थविलुप्तकारिषु द्वेषान्साक्षा
देवधर्मः वैदिककर्मानुष्ठाननिद्वेषादधर्मः॥ द्वेषादनिष्टविषयानुस्मृतिश्चतद्वलिमासवक्रप्रभेदः॥
द्रोहः क्रोधो मन्युः अक्षमा अमर्षः ईर्ष्या असूया इति भेदाः तत्राश्लाहितविकारधियानुविद्धापकारपर्य
वसानो द्वेषो द्रोहः शरीरेन्द्रियादिवैकल्पहेतुः प्रत्युत्पन्नदुःखजननवृत्त्या गुणतरविनाशी क्रोधः अपक
र्तरि प्रत्यपकारासमर्थस्यान्तर्निगूढो द्वेषो मन्युः परकीयगुणविद्वेषोऽक्षमा स्वसैवासहिष्णुतेत्युच्य
ते स्वगुणापरिरक्षवशं किन्तु परगुणविद्वेषोऽमर्षः परमप्यपकुर्वतीति विद्वेषः ईर्ष्या॥ अपकारामहिम्नार
समर्थस्यपरापकाराप्रवर्तनमापि द्वेषोऽसूया ननु द्वेषात्कथं प्रवृत्तिः प्रवृत्तेरिष्टसाधनताज्ञानजन्य
त्वात् ज्ञानस्य चेच्छाद्वारैव प्रवृत्तिजनकत्वादिति चेत् सत्यं द्वेषः प्रवृत्तिं न जनयत्यपि किंतु शत्रुं द्वेष्मीत्यनु

क्रण्ण

नल

नवमाह्निकोपमितिकेचित्तन्न माध्यादिविरोधात् किंतु निवृत्तिलक्षणां च्छिन्नानुत्पत्तिं मन्तव्यात्
इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्ति नृपप्रपतेज्ञानकत्वात् प्रपतनस्यैव विध्यं सिद्धमेव पानु वधादौ प्रवृत्तिः
किं निवर्धनेति चेत् इष्टसाधनताज्ञानादेव पातं तु द्वेषापितश्चानुपापीत्यपदेतन। अथ प्रपतनं संव
र्त्तेनाम्नाहन्नत्याश्चिप्रदानिषेधपा सवह्निविधिर्जायतेन पापानिनित्यस्य तीव्रयोनिः सुखमुक्त्या प्राणा। दी
नसंतानस्य कोधर्माधर्मेति यहेतुकोतो द्विषः आणापानसंतानस्य प्राणोनुमेयः अदृष्टादेवततप्राणा
मकं किं तेनेति चेत् नाम्नः स्तासौ शरीरस्थाणाक्रियायाः प्रयत्नपूर्वकत्वदर्शनात् अन्यत्रापि तथानु
मानात्। तर्हि सुषुप्तिदशायां मनः अरकोपि प्रयत्नास्तीति चेन्न अनुपजातप्रयत्नस्य प्राण्यमनः
क्रियायाः शरीराधिष्ठेनत्वापमर्पता लक्षणायाः अदृष्टजन्यत्वस्वीकारादन्यत्रापि तथाकल्पनात्। मुख्य
नप्रयत्नस्य साध्यत्वप्रसङ्गाद्वा रस्मादिति चेत्। स्यादिवनाववापिनकोविदर्शनत्वात्। रुग्णरुग्णस्थिष्ठपूर्वको
द्वेषपूर्वकश्च हिताहितप्राप्तिपरिहारफलिकां शरीरतदवयवक्रियां प्रति हेतुः प्रयत्नवदात्मसंयोगास
मवायिकारणिका क्रियापाहि वेष्टा।। अथ गुरुत्वं तच्च पतनासमवायिकारणं वृत्तिगुणः अव्याप्यजाति
मत्ता लै। किं कस्माद्वा कारणाविषयमर्त्तगुणात् वृत्तिगुणात् वसाह्यजातिमद्रूपं वा पतनं बाधः संयोग
पूर्वकः क्रियाविशेषः पृथिवीजलवृत्तिः धूमादौ नास्तीति चेन्न अल्पं धूमदशायां तत्राप्युपलभ्य

राम
४८

मानत्वान्न गुरुत्वापकर्षानुत्तत्र होमागांवच्छिनिमित्तकारणापवननोदनाभिघाताः यांवा अदृष्टव
शा द्वाज्वलनोर्द्धगमनं वन्हौ ऊर्द्धगमनशीलत्वं ज्वलननोदनाद्यनेनु वेगादिवेलाघो भागावच्छेदेन गुरुत्वे
सत्यपि तत्र एव कथमन्यथा हस्तेनोन्नीयमाने हि गोलकादौ दीर्घदस्य गुरुत्वमिति लौकिकी प्रतीतिरिति चेन्न
न। एवं मस्तकपर्यवच्छेदेनापि तदुपलब्धतापत्तेः स्पर्शवत्। वेगादिस्याकर्षोपलब्धं चेन्स संनिकर्षमात्रमेव
ह्वातान्तकथं तर्हि हस्तेनोन्नीयमानस्य गुरुत्वप्रतीतिः हस्तस्य [illegible]मने न तदनुमानात् अन्यथापि गुरु
त्वस्यावनमनोन्नयने सुलापलकेनोन्नीयमानस्य हि राज्यादेः। ननु पार्थिवत्वावयवानां गुरुत्वं तावदेव
यवान्यापकथं स्यात् अवयवगुरुत्वापकर्षात् तदाधिक्यसत्त्वात्। अवयविनि तदाधिक्यमस्येवेति
चेन्न। अवनमनविशेषोपलम्भप्रसंगादिति चेन्न। अवनमनविशेषस्य तत्र सत्त्वात्। अनुपलंभस्तु प्रस्त
रादावनुन्नीयमानत्वादिगुरुत्वानुप्रवेशवदुपपाद्यः। नहि स्वल्पगुरुत्वकार्यमवनमनं स्फुटमुपल
भ्यते। न चैतत्संयोगप्रयत्नसंस्कारविरोधितेः प्रतिबद्धस्य स्वकार्यस्यपतनस्यानुत्पादकत्वमेवाति
रोधः। तथाहि दोलाधिरूढस्य संयोगेन प्रतिबंधादपतनं विधारकप्रयत्नेन प्रतिबंधात् शरीरस्यापतनं
वेगेन प्रतिबंधात् आद्यहिमशरादेरपतनं। एतद्द्वावयविनि कारणगुणपूर्वकं परमाणौ नित्यं। अथ द्रवत्वं
तद्द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च। आद्यमपेवत्वः द्वितीयं पृथिवीतेजसोः। आद्यस्यावयविनि कार

कणाद ६

ताद्गुणापूर्वकत्वात्परमाणौ नित्यत्वात् द्वितीयस्य तेजःसंयोगासमवायिकारणकत्वं तैलादौ कथं सांसिद्धिक
द्रवत्वमिति चेन्न। अत्यंतस्नेहयुक्तस्य तस्य जलद्रवत्वोपलंभात्। कथं तर्हि दहनानुकूलता स्नेहोत्कर्षानु
लं तत्र तु न तथा स्नेहोत्कर्ष इति विशेषात्। घृतादौ तु नैमित्तिकद्रवत्वोत्पत्तिप्रक्रिया पाकजानु
पाकजोत्पत्तिप्रक्रियावत्। तथा वह्नेर्नोदनाभिघाताद्वा पुंजत्वेनाधारे तत्र परमाणौ क्रिया ततः कर्मवि
भागस्ततो विभागात् पूर्वसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशस्ततः परमाणौ द्रवत्वोत्प
त्तिस्तत्र तत्पुनः कर्मविभागारंभकसंयोगाद्व्यणुकोत्पत्तिर्यत्र कारणगुणक्रमेणाद्द्रवत्वोत्प
त्तिरिति। ननु हिमकरकादेरपि नैमित्तिकद्रवत्वसत्त्वात्पृथिवीत्वमस्तु किं न स्यादिति चेन्न। शीतस्प
र्शवत्त्वात्तदाप्यत्वानुमानात्। तर्हि तत्र काठिन्यं कथमिति चेत् सांसिद्धिकद्रवत्वस्य प्रति
बंधात्। करकापृथिवी काठिन्यसंयोगवत्त्वादिति चेन्न। अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वस्योपाधित्वात्
साधनव्यापकत्वात्साध्यव्यापकत्वाच्चोपाधिरिति चेन्न। पक्षधर्मताबलेन हेतुस्तत्र तादृशस्याप्युपाधिसंभवात्
तर्हि स्वरूपासिद्धिरेवात्र न सोपाधिकत्वमस्तीति चेन्न। उपाधेः सर्वत्र दूषणतोन्नरसांकर्यनियमात्
उपाधिलक्षणानाक्रांतत्वान्नायमुपाधिः साध्यव्यापकत्वे सत्यपि साधनाव्यापकत्वविरहादिति
चेन्न। पक्षावृत्त्यापत्तेः साध्यसाधनसंबंधो व्यापकत्वेऽसधर्मस्तत्र हेतावुपाधिरिति तल्लक्षणात्

२६ राम

घनाघनसंबंधव्यावृत्तिः घटकुलेद्वयोरपि व्याप्तत्वात्तत्रानुपलब्धिरिति हेतुः तत्र समवायमात्रवृत्तित्वे तत्प्र
देतन्नहि मकरकादिविलयमपि घृतादिविलयनवदेवास्त्वथ स्नेहः रसवन्मात्रवृत्तिर्गंधवद्वृत्व
त्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्स्नेहलक्षणमत्रापि विशेषगुणः जलपरमाणौ नित्योन्यत्र कारण
स्नेहपूर्वकः संग्रहमृजादिहेतुः संग्रहः सक्तुसिकतादीनां पिंडीभावप्रयोजनकः संयोगविशेषः मृजा
पि वा घर्षणादिसाध्यशरीरशुद्धिः घृतादौ पार्थिवस्नेहः कथमिति चेन्न तत्रापि स्वं तत्कजलभागा
स्नेहसोपलंभानात्स्निग्धं घृतमिति प्रतीतिस्तु परंपरासंबंधात् द्रवत्वमपि घृतादावाप्यमेव स्पर्श
ति चेन्न स्निग्धं घृतमिति न तस्य नैमित्तिकत्वेन तद्विजातीयत्वात्॥ अथ संस्कारः मूर्तामूर्तवृत्तिर्वृत्ति
कालवृत्त्यवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्वं संस्कारत्वं स च वायं त्रिविधा वेगो भावना स्थितस्था
पकश्चेति तत्र वेगो मूर्तमात्रवृत्तिः पंचसु वर्तते कर्मासमवायिकारणकः नोदनाभिघातजनितेन कर्मणा
वेगजननात् समवेगः पुनः कर्मान्तरमारभते स्वसमानजातीयोत्पादकत्वं प्रमाणा
मनुगतं रूपं संस्कारत्वजात्यसिद्धं जनकं कर्मणा जनितं वेगेन कर्म जननात् जनजनितं संस्कारो
सोन जननात् कर्मजनितो नास्ति तथापि वेगजकर्मजननान्न वैधर्म्यमादाय संस्कारसंस्पर्शनात् ता
वाप्युत्पादकसमानजातीयोत्पादकसत्त्वादिति वाच्यं जातिसंकरापत्तेः कश्चिदयं कारणगुणपूर्वकः स्या

कणा

शीघ्रद्रव्यसंयोगविनाश्यः। अत एव हि वेगो गच्छतीति प्रतीतेः। ननु वेगस्य कथं तीव्रत्वमंदत्वे। तत्कर्मि
तस्य कर्मणां पूर्वं तज्जनकस्य वा तीव्रमंदत्वेन तत्र कल्प्येत इति चेन्न। तत्रापि तदनुपपत्तेः। कर्मणां
सर्वथा तुल्यत्वे मात्राणामेव विलक्षणजनकत्वे नाविरोधादिति चेन्नामेवं गुणपक्षेपि तत्संयोगे नैव
योगपूर्वत्वात्। कर्मणो वेगस्य वा तीव्रत्वमंदत्वे विजातीयत्वादिति तत्कल्पनात्। किं चैतत्कर्मणा च्च दे
शावच्छेदेन संयोगं जनयति किंचिदधिकदेशावच्छेदेन तिष्ठेदिति यावता योगपद्यानुपपत्तेः। नाद्य
शीघ्रकर्मवैचित्र्यं वेगाधीनमिति नन्द तत एव तीव्रत्वमंदत्वे। तत्र तीव्रो वेगः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगवि
नाश्यः मंदस्तु यत्किंचित्स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगनाश्यः। सर्वाभिपुरुषवशात्तदीयावस्थानमनुवर्त्तत इति
वैशेषिकसिद्धांतः। अन्येषां तु मते तत्तत्कर्मणा वेगोत्पत्त्युत्पन्ने कर्मणा वेगः पुनर्वेगेन कर्मेति मतं वाद
नादयामिथाः कर्म तत्कर्मकारितात्संस्कारात्तदुत्तरमुत्तरं चेति पारमर्षसूत्रमप्युपपन्नं समानं पयापि त
थापि स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगविनाश्यविरोधीति विशेषपदमुपादेयं नन्यथा प्रशान्ते वा वार्ध्ये स्यात्तथाति स्प
र्शाव्यवनान्। अन्यथा तत्संयोगविरोधीत्यवबुध्यानात्। अथ भावना। सा चात्मविशेषगुणः संस्कारः
दृष्ट नानुमितेः स्पष्टतया नुभवेन जन्यते स्मृतिहेतुस्त्वतिज्ञांच जनयतीति विहितोपि ज्ञाननिवर्त्यः
वैलक्षण्यमेव भ्रमजनितः तादृश्यात संस्कारान्नापि भेदः किंतु वैजात्यविरोधिन्या ज्ञानधारयानिवर्त्यते। नाम ५०

क्वचिद्भ्रमदनिवर्त्यः। अन्नानां पूर्वसंस्कारविलोपनान्यानक्वचिच्छीतीष्टदुःखनिवर्त्यैः मतान्तुःख
न्ये ।। हि दुःखेन वर्तमानाशदर्शनानां तद्धामामादरप्रत्यपाद्या(न) ।। परवृत्त्यया हि दाहिनां स्यान्नी
मत्कर्षदर्शनान्न संस्कारो दृष्टः तत्र स्त्र्यामामाद्य विघातिल्यादौ क्वचित्तदरप्रत्यपात्।। यथा देवदत्त
दौ सौवर्णाद्यतपस्यादि दर्शनान्न संस्कारातिशयो जायते ।। भावे स्थिरतरः मर्गातर जन्मान्तरस्थ
यो। तस्य स्यादृष्टविनादिनोद्भवते पुष्टदृष्यमनस्मृतिं प्रत्यलिङ्गानं च वनन भवति । अदृष्टाजन्मान्तरसं
स्कारोद्बोधः ।। तथा च गौतमीयं सूत्रे पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबंधाज्जातस्य हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तेः
जीनत्वादिन्तु दृष्टसंस्कारोद्बोधाज्ञानमात्रः स्तन्यपानादिकमिष्टसाधनमित्यनुमिमाने
स्तन्यपानादौ प्रवर्त्तते। नहि संस्कारोद्बोधमन्तरेण व्याप्तिस्मृतिर्न चानवगतायां तस्यां तस्य सा
ननानुमितिः। न च वर्त्तमानेतरेणाः स्तन्यपानादौ प्रवृत्तिः केचित्तु प्रत्यभिज्ञायां न संस्कारो ज्ञानका
दिक स्मृतिरिति मन्यन्ते। तत्र स्तदनीतनस्मृतिकल्पनायां प्रमाणाभावात्। संस्कारजन्यत्वेन प्रत्य
भिज्ञायाः स्मृतित्वापत्तेरिति वदन्ति। इन्द्रियसम्बन्धानां सम्बन्धानां संसर्गविधानानां विशे
षात्। अन्यथा संस्कारजन्यत्वेन स्मृतेरपि प्रत्यभिज्ञात्वापत्तेः। स्मृत्यर्थमेव तत्कल्पनमि
ति चेत्। नन्वनुत्पत्तिज्ञानार्थमेव तत्कल्पनं किं न स्यात् तस्मात् हि निगमनाद्विरहादुभयत्र संस्का

का॰ता॰

द॰ इ॰ स्या

रस्पूर्वोनुलव्यापार।।मपदो।दिय संनिकर्षमपि सहकारि।।मासोदयति तदा प्रत्यभिज्ञाम
न्यत्र तु स्मृतिं जनयतीपरमार्थः।।सकापंकं चित्स्वत्येकानुभव ज्ञानितोपि समूहालंबनात्म
तिमुत्पादयति।तद्यथा।घटमानयेत्यत्र प्रत्येकवर्णानुभवज्ञानितसंस्कारैर्मिलितापद्य
वाववस्थितहिवियनुनादिवर्णालंबनेकास्मृतिरनंतरं प्रत्येकपदज्ञानाहितैः संस्कारैर्मि
लिता वाक्यस्थानि सर्वाण्येव पदान्येकस्मृत्यानुभवानि क्रियंते। अन्यथा तदनुपपत्तेः वर्णा
नुतयथाकारश्च शब्दनिवेदमिष्यते स्मितस्थापकस्तु स्पर्शवद्रव्येषु वर्तते। घनतरावयव
संनिवेशविशिष्टेषु प्रतिनियतकार्यदर्शनात् तुल्लिपत्रेन तु प्रत्यक्षः। तदृष्यातान्यथानुपपत्ति
तु।।स्या।अन्यत्वं यथा भूतं निपमनतः पूर्वावस्थां प्रापयन्नुमीयते। तद्यथा स्थावरं जंगम
विकारेषु धनुः शा॥ कोदंतभग्ना मूत्रवस्त्रादिषु भुजनतं वर्हितेषु तस्यनिपर्तकालंलक्ष्यते। वल
न्नामितं धनुः पुनः पूर्ववस्थामेव दृश्यते। वस्त्रान्नामिता शाखापुनः स्वदेशमेव व्याप्नोति तांबूल
दिलक्ष्यते। दंतापतए वविपुक्तास्तत्रैव संपुद्यंते। एवं रोमसंघ्यप्यप्सुतांप्रगादौ नांथ्यगंयतएव
वालितंतत्रैवासंपुद्यते। एवं वभूपः सं वर्द्धितं मूत्रं पुनस्तथैव अनुभवति। वस्त्रं भुग्नं पुनः प्रसृत
वस्थमेव व्याप्तेति। एवमन्यदप्यूह्यं। तदिदं प्रति नियतकार्यमन्यथानुपपद्यमानं कर्मतः कारा।

गा॰
५२

विशेषमनुपपत्तिः । न च तद्देशादिकमेव तस्यानियतदिक्क्रियाप्रबंधजनकत्वात् पूर्वावस्थापादकत्वा
नान । वेगेनान्यदेशगमितं कर्मयुतस्तत्रैव शरमवस्थापयति । तस्मात्समानाधिकरणसमान
काधिकरणो नाश्यस्य कर्मणो धनुःशाखादिगतस्य अवश्यं कल्पनीयः स एव संस्कारः स्थितिस्थापक
स्त्वितिसिद्धं । स च परमाणुषु नित्यः कार्येषु द्व्यणुकारम्भगुणपूर्वकः । क्रियासंतानविशेषनाश्यमवापि
कारणाभावात् । तत्र स्पर्शनमात्रे वृत्तिसंस्कारत्वव्याप्यजातित्वं स्थितिस्थापकत्वं ॥ अथ धर्मः । सुखजनकस्य
नीत्यात्मविशेषगुणमात्रवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं धर्मत्वम् । तत्र प्रतिपत्तिः । प्रबलकारण
त्वाविशेषगुणानिरुपाधिविषयकारणाभावविशेषगुणत्वं मानसप्रत्यक्षाविषये वर्त्तनेन वा । अत्र विधि
कोटि-नास्तिकान्निषेधकोटि-नास्तिकान् । अत्र विश्ववैचित्र्यान्यथानुपपत्त्या प्रतिपुरुषसमवेतं लि
विरस्थायि विहितयागादिक्रियाजन्यः कालान्तरफलानुगुणो गुणविशेषोऽवश्याभ्युपगन्तव्यः ।
स धर्मः । तत्र मानं देवदत्तस्याङ्गं शरीरं देवदत्तविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं कार्यत्वे सति तद्भोगसाध
नत्वात् । तन्निर्मितस्रगादिवत् । न चायं भूतधर्म एव । साधारण्यप्रसंगात् । न हि भूतधर्मो गन्धादिर्व्यक्ति
स्थादिवेव । न चैक एव सर्वपुरुषगामी साधारण्यविग्रहवत्त्वप्रसंगात् । न हि साधारणस्यासाधारणेनाप
लापलापकत्वं संभवति । न चात्मैव वासौ । किं तु तद्गतो विशेषगुणो धर्मः भवति हि पापात् धनुतिष्ठतो धामि ।

कोप्यामिति धीः तथा सति स्नानादेरपि यागादेश्चिरनष्टस्य फलं सुखादिजनकत्वान् यागादौ धर्मव्यपदेशस्तर्हि
कथं स्नानस्यापि तिग्रहाणां धर्मसाधनत्वाद्धि यागादेर्धर्मव्यपदेशभाजः यथा वेदनादिसुखमिति सु
खसाधनत्वाद्वेदनादौ तद्व्यपदेशः ॥ अस्तु तर्हि यागादिसाध्या देवताप्रीतिरेव चिरभाविफलानुगु
णो यागादिव्यापारः एवं सति शास्त्रैकसमधिगम्य उपपद्यते। पञ्चदेवपूजापामिति गौरवित्रप्रीतिहेतुत्वे
णायाः पूज्यत्वादिति चेत्। न देवताप्रीतेरप्याशुविनाशित्वात् फलोत्पत्तिसमयेऽपि तद्व्यापारत्वानुपप
त्तेः प्रीतिपरंपरास्थितिरिति चेत्। न तदुत्पादकप्रमाणाभावात् एकव्यापारापेक्षया परंपराया गुरुत्वात् स्नानदान
श्राद्धादौ देवताप्रीत्यभावाच्च। अस्तु तर्हि यागादिध्वंस एव व्यापारः स हि चिरस्थाय्यपि भवत्येकश्चेति चेत्।
न तस्यानन्तत्वेनानन्तफलप्रवाहापत्तेः। ध्वंसस्यानन्तत्वेऽपि विधिबलात् वर्षभोग्यादिकमेव फलं भविष्यति
इति चेत्। न। विधेः सर्वत्र ताद्रूप्याश्रवणात्। नहि स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ कालावच्छेदः श्रूयते। किंच
यागतद्ध्वंसयोरेकत्र कार्ये कारणत्वात्तावेन व्यापारव्यापारिभावानुपपत्तेः कारणीभूताभावप्रतिप
गित्वेन यागादेः प्रतिबंधकत्वापत्तेः। अस्तु तर्हि क्रियैव यागादिका स्थायिनी। किं व्यापारकल्पनया
इष्टाविशेषस्य यागादेः स्थायित्वे च पातरमनुपलंततिरिवेधन एव तत्रापूर्वव्यपदेशोऽपि यागस्य तदानीम
नुपलंभ एव कथं स्यादिति चेत्। न। वस्त्रस्याभावात्। आत्मविशेषगुणानामुत्पन्नमात्रवेद्यतया तदनंतर

अनुपलंभसत्त्वादिति चेन्न। योग्यानुपलंभेनैव तत्सत्त्वावधारणात्। अन्यथा ह्युक्तविधयापि नापि अ
न्तानुपलंभस्य च सत्त्वस्वभावबलेनैव स्वेनैतेत्याहुः। ननु भवत्वपूर्वस्य यागादिव्यापारं तथापि तत्कल्प
नानुपपन्ना यागादिरिष्टसाधनत्वप्रतीतिरिमानं व्यापारमंतरेणोपपद्य स्वर्गव्यापारकल्पयतु परं तु तदि
ष्टसाधनत्वप्रतीतिरेवायोग्यतया न संभवति साक्षात्साधनत्वस्य बाधितत्वात् परंपरासाधनत्वस्य
च परंपराघटकानुपस्थितौ च प्रतीतिस्तत्प्रतीतिप्रकारस्यासंभवादिति चेत् न। साक्षात्परंपरोदासी
न्येन साधनत्वमात्रस्यैव ग्रहसंभवात् लिङादिना तदुपस्थितेः लकारेण साधनत्वमपर्यवसानं तत्कल्पयेत् यदि
ति। विशेषाद्यनुपस्थितया साधनत्वप्रतीतिरेव न स्यादिति चेत् न। तद्योग्यताया आकांक्षमाणायां तत्तत्कल्पि
तस्यात्। तस्मादनुभवस्य चिरनाविनष्टस्मृतिं प्रति संस्कारव्यापारकल्पनावत् अन्वयव्यतिरेका
भ्यां स्मृतिं प्रति कारणत्वं गृहीतमनुभवस्य व्यापारमंतरेणानुपपद्यमाने व्यापारं कल्पयतीति चेन्
न। तत्रापि विशिष्टेन साधनत्वस्याग्रहात् नह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दाद्बलवत्त्वं शब्दो लिङादिसाधनत्वं भूत
तरत्वपूर्वस्य ननु यागादेः अयोग्यस्येति चेत् न। पूर्वानुपस्थितेः पूर्वं शक्तिग्रहानुपपत्तेः क्रियासमभिव्या
हारबलात् क्रियायाएव यागादेस्तदुपस्थाप्यसाधनत्वान्वयोचितत्वात्। अलौकिकलिङ्ःथयपर्यवसे
माद्येः क्रियाया साधनत्वयोग्यताया विधायकत्वकल्पनानां साधनसाक्षित्वायपकत्वकल्पनात्। साध

कल्पा। इदं द्रव्य

नत्वमात्रेणवायोगपत्तानास्येवयेनक्रियापरीहारस्यानानानन्यपूर्वमपियद्यप्यपूर्वत्वेनपूर्वनोपस्थितंतथा
पिकार्यत्वेन सामान्यतउपस्थितमेवेतिसूत्र इस्तत्रप्रमपदइति चेन्नतर्हि कार्यत्वेन घटादि साधारण्येन
लिङादिशक्तिग्रहापत्तेः। ननु नेदमनिष्टं परैस्त्वविनातत्तिधानदृष्टायाभेदाग्रहपत्तौ घटादिपरिहारेणलिङ
दात्कार्यत्वेनैवनूपेणापूर्वोपस्थितिरिति चेत् न। शक्तिग्रहकाले यथायोग्यतयाक्रियानिरासः। तथा घटा
दिनिरासोपि किं न स्यात्। तस्मात्क्रियागतं न हि तदयोग्यं। घटादीनामनन्त्यात्तन्निरासो न भवत्विति चेन्न
तर्ह्यन्विताभिधानकालेपि न स्यात्। तस्मात्क्रियागतमेव साध्यत्वलिङादिना बोधितमपर्यवसन्नं स
दपूर्वं कल्पयतीति ज्ञापयः। तदिदं कर्नोतमित्यो। नतु किंचिदन्यत्राप्युपपद्यते। यथा पुत्रेष्टिचित्त
न्नादौ। अतएवाहुः। शाब्दबोधितं फलमनुष्ठानात् स्वर्गादि इति। ननु निपुणैरेवास्तु पुत्रे तां कृतस्यागमा
श्राद्धस्य फलमपूर्वं पुत्रएवास्तीति चेत् न। व्यापारस्य फलपर्यन्तमनधिकरणा [illegible] वकल्पनात्। साक्षा
दुपपादकविषयत्वात् कल्पनात्। साक्षादुपपादकविषयत्वात् कल्पनायाः। तर्हि मृतेपि तत्पितरि पुत्रेण
कृतं श्राद्धं निष्फलमेव स्यात्। तथा च श्रोतानां गाकर्मणां फलावश्यंभावेन यम [illegible] त्यापि भव्यते तत्तिचेन्
न। मृतस्य पितुर्निर्दोषत्वेन पुत्रकृतस्य कर्मणः सांगत्वस्यैवाभावात्। अदृष्टान्यत्रैदोषस्याप्यंगत्वात्
ननु स्वर्गभागितत्कर्मकत्वमेव श्राद्धादिफलं तच्च पुत्रगामि वा तस्तत्रैवापूर्वमपीति न वा विविकावैपार्ष

द्राम
प

कराणंफलंस्यादल्पूर्द्ध्वस्यानिश्चेतानस्वर्गभागिपितृकत्वापाधेरुपेत्वपास्वर्गस्यैवलाघवेनफलत्वकल्पना । नु
तर्हिपितृणांतृप्तिर्भवतीतिकर्तृगततापफलस्योत्पत्तिर्नकीर्तिसिद्धं । सीदध्वंधर्मश्रात्मगुणाश्चिरस्थायीप्रतिपुरुष
नियतः सर्वोपमन्यसुखसंविज्ञानविरोधिप्रातिस्विकवरमभोगनाश्यः अयंचमन्त्रोनित्यात्त्यित्रिमता
द्धौसप्रतियोगिनाभवितव्यं । तत्राप्यनाशकोभोगएवसर्वपक्षाद्यएवस्यात्तदातत्तद्दुःखविच्छुलोकाव
च्छिन्नसुखभोग्यः स्यात्तस्यचनाशकत्वेनतुत्रेतात्ररज्ञोगपरंपराप्यश्रेहतुकेत्वमापद्यते । तथाचतावदयं
धर्मोनुवर्त्तते । यावदंत्योभोगः सुखतत्साधनयोर्मध्येचायंहेतुः विप्रशुद्धोभिसंधिजन्माब्रह्मक्षत्रविशांश्रु
तिस्मृतिविहितात्कर्मणः प्रतिनियताउत्पद्यते । शूद्राणामपितदुद्देशेनविहितात्कर्मणस्त्रैवर्णिकशुश्रूषादे
नुत्पद्यते । आश्रमिणांचब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थसंन्यासिनांस्वस्वाश्रमविहितात्कर्मणउत्पद्यतेअनु
विपरीतादपिनत्वयंयोगिकनाश्यश्चेत्तदाप्रधानापूर्वमुत्पन्नावेगापूर्वाणांफलाजनकत्वंकथंविनाश्य
इतिचेत् । न । तेषांतत्त्वज्ञाननाश्यकत्वात् । ननुधर्मस्यकीर्तनेनकर्मनाशापारगमनेनवा । कथंनाशः गुणस्य
समानाधिकरणविरोधिगुणनाश्यत्वात् निमित्तनाशनाश्यत्वादितिचेत् । न । तत्रनाशपदस्यभोगातनुक
त्वमात्रपरत्वात् । नाशस्तुतत्रापिकर्मणांतत्त्वज्ञानादेवापद्दाप्राप्रश्चित्तवत्कीर्तनादीनामपिनाशकत्वम
वश्युक्ते तथाप्रतिपादनात् । नानुलंबीपतेकर्मकल्पकोटिशतैरपिभ्यादीनामवीर्ण्यांप्रायश्चित्तकीर्त्तिन

नादिकर्मपरत्वात् । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुनेत्युक्तत्वात्प्रमाणो नाशकत्वमेवाह । अन्यथापि भ
स्मसादित्यस्य फलाहारिकत्वमेवोपपद्यते । तथा चैतत्त्वज्ञानिनो योगर्द्धिवशादनियतविपाकानन्तानन्तकर्म
राशेः कायव्यूहनिर्माणेन युगपत्क्षपकत्वमेव तेषां न तु भस्मसात्करणमिति सर्वमुस्थम् । अथ धर्मः । आत्मा
त्मगुणः । दुःखेन कर्तृनिष्ठत्वस्यात्मगुणत्वेऽपि गुणा वसाक्षात्साध्यजातिमत्त्वे तत्त्वज्ञाने सर्वान्यदुःख
संविज्ञानविरोधी कुंभीपाकादिनरकप्रापकादधर्मात्तु दुःखपरंपरोत्पद्यते व धर्मात् दुःखं न त
त्रापद्यते कीर्तनात्प्रायश्चित्ताद्विनश्यति । ननु प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिरेव न स्यात् । यतस्तत्राप्यस्वपापजन्यदुः
स्य यदि प्रागभावोऽस्ति तदा तत्रावश्यंभावि दुःखमिति प्रायश्चित्तानुष्ठानवैयर्थ्यं । प्रागभावो नास्ति त
दा तत एव दुःखानुत्पत्तिरिति किं प्रायश्चित्तेनेति चेत् । अत्र वाह्यदुःखप्रागभावोऽस्त्येव किंतु प्रायश्चित्तं न दुः
खकारणाद्रव्यवायविघटनद्वारा सएव परिपाल्यते । दृश्यते ... कंटकादिदुःखसाधनस्यादृष्टप्रतिबंधतत्प
रिहारात् । अन्यथा लोके प्रायहितनिवारणे प्रवृत्तिरनपेक्षितैकपा न स्यात् । एवं सति प्रागभावस्य तद
आहत्येतु । सर्वथापि प्रतियोग्यनुत्पत्तौ तदत्यंताभावत्वापत्तिरिति चेत् । प्रतियोगिजनकाभावत्वेन
तस्यात्यंताभावत्वे सदा तज्जनकमंतरेण जनकत्वमेव तस्यं कथमिति चेन्न । इह कश्चिदन्यतोऽपि रहा
तदुपपत्तेः स्वरूपयोग्यस्य सहकारिसमवधाननियमाभावात् । नित्यस्य नियम एवेति चेन्न आगम

भावस्यानित्यत्वानुपपत्तेः सहकारिविघटनान्नित्यत्वमेव प्रसक्तं पर्यवसन्नमित्यपरे । कथमेतादृशस्याभा
वस्योत्पन्नकत्वमवधारणीयमिति चेन्न । मावधारि । वस्तुगतिस्तावदेषा । दृश्यते हि सहकारिविघटनान्स्व
रूपयोग्यस्यापि दण्डादेर्जनकत्वाभावं प्रागभावसत्त्वासत्त्वविकल्पश्चेन्न दानपुरुषः कदाप्यपाकाद्र
क्तरूपानुत्पादादौ कं विद्धि वहिर्निःसारयेत् । रक्तरूपप्रागभावसत्त्वे तदुत्पत्तेर्नावश्यकत्वान्तरसत्त्वे त
नए वरक्तरूपानुत्पत्तिरिति तन्निःसारणोत्पादसंविकल्पात् । तस्माद्दृष्टसत्त्वासत्त्वविकल्पवत् । प्रागभावसत्त्वा
सत्त्वविकल्पोऽपि सकललोकव्यवहारप्रातिकूल्यमावहतीति । अन्ये त्वाहुः । अधिकारसम्पादनार्थं प्राय
श्चित्ते प्रवृत्तिः । अत्र वा पापपरिहारस्य वर्जनीयत्वात् हि । तथा हि द्विविधं पातकं उपपातकं चाति तत्राद्यं धर्म
पत्नीत्वतत्प्रतिबन्धकपापत्वमुपपातकत्वं धर्मात्यन्तप्रतिबन्धपापत्वं महापातकत्वं तथा चैकदेशपापेन ध्वस्
तधर्मफलं मया भुज्यतामित्यर्थितपापपातके प्रायश्चित्तावरणं । इतरत्र भवति पुण्यमेव मे समुत्पद्यतां
महापातकं नश्यत्विति कामनया महापातके प्रायश्चित्ताचरणं । ननु दुःखानुत्पादार्थितया तेन प्रागभाव
सत्त्वासत्त्वविकल्पस्यापातः । तर्हि दुःखमनविषयत्वेन वेदात्तदर्थिनि पापे किं प्रायश्चित्तेनेति चेन्न । नाप्रायश्चित्ते
ऽप्यादेश्यतपानुष्ठितप्रागभावसत्त्वे दुःखस्यानुत्पादः सत्त्वेऽनुत्पादादिति प्रायश्चित्तविधेः पुरुषस्य तत्र प्रवृत्तौ
वचनवैफल्यमिति । अपरे त्वाहुः । प्रायश्चित्तनाश्यपापजन्यदुःखप्रागभावसंसर्गितज्जन्यवधजनितपापनाश

कृपयत्नात् एव प्रायश्चित्तफलं सतु प्रागभावप्रापान्तरमासाद्य दुःखं जनयत्येवास्त्रेदमालोचनीयं प्रत्य
वायमुद्दिश्य प्रायश्चित्तं क्रियते । तत्प्रत्यवायमुद्दिश्य प्रायश्चित्तं क्रियते तत्प्रत्यवायविशिष्टजन्यदुःखप्रा
गभावमुद्दिश्य वा विकल्पावत्रापि प्रायश्चित्तानारम्भणमफलमेव तत्प्रागभावसत्त्वे तेनापि प्रत्यवायविशे
षात् दुःखमवश्यं जननीयं तदसत्त्वे किमर्थं प्रायश्चित्तावलोकनानन्तु न प्रत्यवायविशेषानु
गतदुःखप्रागभावः किंतर्हि कलिं ...आदिजन्यप्रत्यवायसाधकचिन्नानामेक एव प्रागभावो दुःख
जननसहकारी नन्वेवं कृतप्रायश्चित्तस्य प्रत्यवायनाशेपि तत्प्रायश्चित्तप्रत्यवायान्तरमासाद्य दुःखं जनयती
ति चेन्न नहि कृतगोवधेनानेकगोवधावरणानिःशङ्कं क्रियते सर्वेषां गोवधजन्यपापानामेकदुःखप्रा
गभावसहकारित्वादिति नायं पन्थाः किंतु हेतुभेदपुरुषव्यापारादिति अनागतदोषधर्माधर्मदेव
नन्तु सादाहृत्य मानप्रायश्चित्तपोगास्य ...त्यादि स्वकर्मानप्रागभावपरिपालनमिवशास्त्रार्थः
प्रागभावस्यापि कारणविघटनमुखेनोत्तरकालसंबंध एवमाध्यत्वं नन्तु प्रागसत्त्व इति तत्र विशेष
णोगेनवान् तस्मिन्दिनान्तरस्थपापानुष्ठानादी निवेदनविद्धाकर्मातिपुष्पातिसंधिसहकृतानि
जनयंति । फलं वाप्यदुःखादिकमानुषिकं वनिर्वापनिजन्मकुंभीपाकादिनरकानुभवनीयं व
प्रयश्चः । तत्राकाशविशेषगुणसंबन्धासमवायाद्विविधः वर्णात्मको ध्वन्यात्मकश्च तत्र मात्र यासज्ञानिमवे

वीनानासमवायिकारणाविभुविशेषगुणत्वं वा समवायं द्विविध: वर्णात्मकध्वन्यात्मकश्च। ध्वन्यात्मकस्योत्प
त्ति: स्पष्टयेसादात्ममन:संयोगात् हृदयाभिघाताच्छा तदनंतरं कोष्ठ्यपवायो: प्रयत्नवशात्समसंयोगे
कर्मणि तत्कर्मणा ऊर्ध्वं गच्छन् वायु: कंठताल्वादीनभिहन्ति। तत: कंठाभिघातान्निमित्तात्कंठाकाशसं
योगादसमवायिकारणात् अकारकवर्गहकारविसर्जनीयानां वर्णानां निष्पत्ति:। एवं वायुतालुसंयोग
निमित्तात् तालव्याकाशसंयोगादसमवायिकारणात् इकारचवर्गयकारशकारादीनां वर्णानां निष्प
त्ति:। एवं वायुमूर्द्धसंयोगान्निमित्तात् मूर्द्धाकाशसंयोगादसमवायिकारणात् ऋकारटवर्गरेफषकारादी
नां वर्णानां। एवं वायुदंतसंयोगान्निमित्तात् दंताकाशसंयोगादसमवायिकारणात्। [illegible] लृकारत
वर्गलकारसकारादीनां। एवं वायुओष्ठसंयोगान्निमित्तात् ओष्ठाकाशसंयोगादसमवायिकारणात् उकार
पवर्गोपध्मानीयानामुत्पत्ति:। एवमुरस्यादीनामुत्पत्तिरूह्यनीया। अवर्णात्मकास्तु ध्वनिरूपा: शंखादि
वायुसंयोगान्निमित्तात् शंखाकाशसंयोगादसमवायिकारणादुत्पद्यंते। एवं भेर्यादिशब्दा ध्वन्युपपन्ना:। एते
संयोगजा। एवं विभागजास्तु वंशादौ पाट्यमाने दलद्वयविभागान्निमित्तात् दलाकाशविभागादसमवायि
कारणादुत्पद्यंते न वाच्यापि दलाकाशसंयोगो वा आकाशसंयोगो वा समवायिकारणमस्तु किं विभागे
नेति वाच्यं तयो: पूर्वमपि सत्त्वात् [illegible] अनुपपत्तेर्विभागो हि तत्क्षणोत्पन्नत्वेन विभागस्यैवासमवायिकारण

णाकल्प्यते। अन्वयव्यतिरेकबलात्। आद्यावेव वशाद्वा संयोगविभागजन्यो न तु अन्त्यस्तु संतानः शब्दासमवा
यिकारणः कुतएव। ग्रेयोकाश संयोगेद लरूपविभागेनिवृत्तेपि दूरस्थेन शब्दश्रवणात्। कार्यकार्थसम
वायस्यवयच्चासत्तेः। सत्वान्तु शब्दसंतानस्य शब्दासमवायिकारणाकल्पनात्। तथा च संयो
गाद्विभागाद्वा य आद्यः शब्दउत्पन्नस्तेन कदंबगोलकन्यायेन दशशब्दाजन्यंते। तैरप्यन्ये तैरप्यन्ये एवाव
त्कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभोभागमासाद्य जायंते। तेषां ग्रहः। न च सर्वत्र शब्दोत्पत्तिप्रसंगः संयोगविभा
गयोस्तदसमवायिकारणयोरव्याप्यवृत्तित्वात् विभुविशेषगुणानां वा समवायिकारणप्रादेशिक
त्वेन प्रादेशिकत्वनियमात् सुखादिवत्। न च नभसः श्रोत्रत्वे तत्समवायिविशेषान्यवंशाद्वा लोभप्रसंगः
दयस्य शब्दस्याधारताकर्णशष्कुलीसंयोगावच्छेदेन तस्यैव ग्रहणात् न च स्यात्तु तदुत्पत्तावावच्छेदेन तस्य
ग्रहणात्। नहि शब्दसंताननिवृत्तिः कथं शब्देन शब्दांतरजननं ध्वा आदितिवत्। न कंठताल्वाद्यभिघात
जनितकर्मणो वायोः शब्दनिमित्तकारणतामापन्नस्य यावद्वेगमभिप्रतिष्ठमानस्य कचिदनभिप्रवेशात्
कचिद्विनाशाद्यंतरानुसृतेः। शब्दसंतानविरामात्। कस्यचिदंत्यस्य शब्दस्य शब्दांतरजननं प्रतिबन्ध
पयोगपत्ताविरहाद्वासहकारिणामभावात्। अनुपादिके कर्णशष्कुल्यवच्छेदेनोत्पन्नः शब्दो गृह्यते न तु
दिग्देशव्यपदेशः कथं स्यात्। भवति हि प्राच्यां प्रतीच्यां शब्दो वहिर्वा इति चेन्न। नानात्वादिक्स्वभवनात्

पभित्यर्थः। कथमन्यथा ग्रत्वादिविशेषगुणाल्पत्वादिषु तानेव वर्णानीनुपलभ्महे नानेव वा तानि नीतिरिक्तो
किंकानुभवः। तस्मादुदात्तेदअल्पपोहमहमपि कथाज्ञापकैः प्रमाणयोर्व्यक्तिजातिविषयत्तयाव्य
वस्थापनमितरथैवं एवं प्रत्यभिज्ञा भवेन्न स्यात्तस्मिन्नपर इति। एवं सत्यनुमानमप्युच्यते। शब्दोऽनित्यः कृ
तकत्वात् घटवत्। नकेनतदनित्यत्वं अनित्यत्वव्याप्यकृतकत्वं व्याप्तं तस्मादनित्यः कृतकत्वमन्यथासिद्धमि
ति चेन्न। इदानीमुत्पन्नः शब्द इत्यादिप्रतीतिबलात्। ननु सिद्धसाध्यविशिष्टपक्षहेतोरिति चेन्नाप्रागभावप्र
तियोगित्वस्य हेतुत्वात् धर्मप्रतियोगित्वस्य च साध्यत्वादिति महान्विशेषः। धर्मे धर्मिणि इति चेन्न। समवेत
त्वसत्ताविशिष्टत्वात् सन्नान्तरत्वेनैव बाधकत्वं निर्युक्तेः। एवं जातिमत्वे सति प्रत्यक्षत्वात्। अस्मदादिप्रत्य
क्षविशेषगुणत्वात् प्रत्यक्षगुणत्वादित्यादिकं च प्रत्यभिज्ञाबलात् स्पर्शवत्त्वात्मकशब्दानामनित्यत्वे
तदा सुखविशेषगुणत्वादित्यादिप्रत्यभिज्ञाबलाद्बलीयस्त्वादपि नित्यतामुः। तदेवं सिद्धे वर्णानामनित्यत्वे तद्रूपितनाम्प
दानां स्वभावादेव नित्यत्वं पुरुषविवक्षाधीनानुपूर्व्यादिविशिष्टानां वाक्यानां च सुतरामनित्यत्वमिति
विदांश्चापि पौरुषेयाः। वाक्यत्वात् अस्मदादिवाक्यवदिति। वर्णानुभवप्रक्रिया तु मेघनादघटस्य चारतो
तेषु प्रथमस्य ककारस्य संतानक्रमेण श्रोत्रकर्णशष्कुल्यवच्छेदेनोत्पादे प्रथमस्य विनाशेऽविकल्पकमनन्तरे
ककारान्तरे ककारत्वविशिष्टज्ञानं प्रथमसंस्कारो यस्य संस्कारान्तरानुपवर्णसंयुक्तपूर्वसमूहालम्बनात्मतिः सेव

पदस्थानामित्याद्यूह्यं तत्राद्यः शब्दः कार्येणैव नाश्यते मध्यमास्तु शब्दा उत्तरोत्तरैः कार्यैर्नैवान्त्यस्तु वर्त्मानरोत्प
द्यशक्तिमत एव कस्यचिच्छब्दस्य निमित्तवाय्वादिसहकारिवैकल्यवशादनुत्पादकत्वे तदा शब्दः कारणे
न नाश्यते नाशकान्तराभावात् तदुक्तं न्यायवार्त्तिककारिकायां आद्यस्तु कार्येणैव मध्यमानां तु नियम
इति। यदि तु स्वरूपशक्तिसहकारिशक्तिरहितौ तौ द्वितीयः शब्दो तेभवः इत्यंतउच्यते तदा तस्य कारणेनैव
नियमतो नाशो मध्यमानामाद्यस्य च कार्येणैव नाशः। भवान्त्यः क्षणिक एव सुन्दोपसुन्दन्यायादुपान्त्या
न्त्ययोरन्योन्यनाशकत्वमिति दिक्। इति महामहोपाध्यायश्रीमिश्रभवनाथात्मजमहोपाध्यायमिश्रशं
करकृतौ कणादरहस्ये गुणपदार्थः समाप्तः॥ ॥अथ कर्माणि॥ तत्रानित्यमात्रवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्य
जातिमत्वं कर्मत्वं विभागासमवायिकारणमात्रवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्वं वा। तत्र च घटत्वमेव
प्रमाणं संयोगासमवायिकारणमात्रवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्वं वा चलतीति लौकिकप्रत्यक्ष
माधारणत्वादनयैवानुगतमत्या कर्मत्वजातेरपि सिद्धिः। इन्द्रियग्राह्यं चैतत्। एकद्रव्यमाशुतरविनाशि
मूर्त्तमात्रवृत्ति निर्गुणं गुरुत्वद्रवत्वप्रयत्नसंयोगकारणकं स्वजन्यसंयोगनाश्यं संयोगविभागयोरन
पेक्षकारणं कथमिदं समवायिकारणादेरप्यपेक्षणादिति चेत् न। स्वोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकभावभूतान
पेक्षत्वस्य तथात्वात्। न हि समवायिकारणादिकं कर्मानन्तरोत्पत्तिकं यत्कर्मानन्तरोत्पत्तिकं वा पूर्वसं

सन्ताने वर्त्तमाने वर्त्तमानस्य जातिविशेषस्य तत्तद्देशीयपरत्वादिप्रयत्नानुमापकत्वात् । सन्तानान्तविशेषे
यद्यपि विशिष्य निर्वक्तुं न शक्यते तथापि ह्रीरगुडादिमाधुर्यवैजात्यवदनुभवदनुभवसाक्षिक एव । ननु
दिग्भिन्नसन्तानजन्यः शब्दः श्रोत्रेपि तन्नादिगवच्छेदेनोत्पद्यते । यतो यतोपि दिग्देशव्यपदेश इति चा
र्वाकमतः । आहंकारिकं श्रोत्रेन्द्रियं वीणाद्यात्मकमेव तेन तत्रस्थ एव गृह्यते । तत एव दिग्देशव्यपदेश
इति सांख्याः । तेषां सर्वशब्दोपलंभप्रसंगो दुर्वारः योग्यस्य गृह्यते इति चेन्न । योग्यताया इन्द्रियसन्नि
कर्षादिरूपायाः अनिर्वचनात् तथात्वाद् प्रतिलोमवायुग्रहणे तेन निरासादेव निरासः । ननु नित्या एव व
र्णा अपि व्यक्तिधर्मिणस्तथा च एको गा इति भागजत्वादिकुत्सादनं बालकपत्तारणमिति चेत् । न वर्णानां
मेस्यप्रत्यक्षत्वेन त एव ग्रहणात् । यद्यपि हि स्मृतपूर्वो गकारो नास्ति निवृत्तः कोलाहल इति धीः अधिकरण
व्यापकतायां कथमियं स्यादिति चेत् । अस्ति तावदयं सोपत्यक्षतस्तदनुमानादपि प्रवृत्तिशब्दानित्यत
या गोचरयति । वस्तुतः संसर्गाभावग्रहप्रतियोग्यधिकरणमात्रं तत्रं नाधिकरणव्यापकतापि तदुपलंभेन
लंभकलम्बनधाने सत्यनुपलंभस्यैवाभावग्राहकत्वात् प्रकृते च तस्य सत्त्वात् । तर्हि सद्भाव भावो नित्यत्व
नैकेन मतेनेति निषेधतेति चेत् । तत्राधिकरणज्ञानमात्रस्य प्रयोजकत्वाभिधानात् । तत्र तत्रस्मरणादिरूप
प्रतिबन्धकत्वाच्च देशकालादिरूपैक्यं विनुपपादनीयं अनुसन्धन्तीति दिशोपि भिन्नाः अन्यथा भूतले विषयाभावे

क॰ भा॰ टी॰

पिननिरूपितानानुगतत्वनिश्चायाबाधेनापि स्वप्रत्यक्षमनुमानं वा शब्दानित्यत्वगोचरं स्यादिति निवतिहि स एवाय
गकारः सेवेयं गाधेत्यादिवत्तः तारोगकारो मंदो गकार इति विरुद्धधर्मसंसर्गात् प्रतिभिन्ना एव व्य
क्तित्वात् अन्यथाल्पनपुनर्ज्ञातकदलीकांडकेशप्रदीपादौ प्रत्यभिज्ञाबलाद्भेदः स्यात् न तु स्वाभावि
कोविरोधी धर्मो भेदो वा भेदनियतो वा तारत्वमंदत्वादयस्तोपाधिका इति चेत् न अन्यगतस्तत्पाये ते
न मानान्नानियमस्तोगकारादिगतत्वेनैव प्रतीयमानत्वात् स्वाभाविकत्वनियमात् अन्यथा शैत्यं जल
धर्मश्चौष्ण्यं तेजोधर्म इत्यपि न स्यात् ध्वनिधर्मा मंदत्वतारत्वादयो गकारादावारोप्यंत इति चेत्
न तावदयमनुभूयमानारोपः ध्वनीनां दादीनां श्रोत्रेणानुभवात् नापि स्पर्श्यमानारोपः गकारग
तत्वे बाधकाभावात् तस्माद्विरुद्धधर्मसंसर्गाद्भिन्ना एव गकाराः न वा गत्वं तारत्वादयो वा परम्परा वा नु
पपत्तिः गत्वादिव्याप्यतारत्वादीनां भेदत्वान्नवतारगकारानुगतप्रत्ययाभावः सजातीयसाक्षात्कार
प्रतिबंधकतावच्छेदकशब्दवृत्तिजातित्वेन तदनुगमात् किं च शुकसारिकाप्रभवस्त्रीपुंसप्रभवगा
कारेषु वैलक्षण्यानुभवात् परस्परविजातीयगकारसिद्धिः कथमन्यथा शुकादीनां तदुच्चरितगका
रानुमानं कथं तर्हि भेदप्रत्ययेऽपि सत्यपि प्रत्यभिज्ञागकारो नास्तीति भेदप्रत्ययः अत एव स एवायमिति चे
न अभेदप्रत्ययस्य जात्यभेदप्रत्ययस्य जात्यभेदालंबनत्वात् तथा च सोऽयं गकार इति सजातीय

रहस्य

गम ५९

योगाभावलक्षणां संयोगकारणं भावभूतं · असमवायिकारणमात्रवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिः क
र्मत्वं स्वपराश्रयसमवेतकार्यानेतत्कत्वं कर्मणः संयोगविभागयोश्च स्वपराश्रयसत्वात्‌ · वेगस्य च पक्ष
पि स्वाश्रयमात्रसमवेतत्वेन तथापि कार्यविशेषमादाय स्वपराश्रितकार्यजनकत्वं कर्मणः समानजाती
यं प्रत्यनारंभकत्वं कुत इति चेन्न · कर्मोत्पादकसंयोगादीनामेवोत्तरोत्तरकर्मजनकत्वे कर्मणोऽपि कर्मज
नकत्वे सामर्थ्यकल्पनानवकाशात्‌ । ननु कर्मवति कर्म कथं नोत्पद्यत इति चेन्न । समवायिविष्टाभ्यां कर्मभ्यामेकस्य
मेकदिशि संयोगविभागौ यदि जननीयौ तदा एकेनैवोपपत्तौ द्वितीयकल्पनानवकाशात्‌ । उभयाभ्यामपि
परस्परविरुद्धयोर्दिशोः संयोगविभागौ जननीयौ तदा द्वयोरप्रतिबन्धाद्युगपदेव तौ भविष्यत इति संयो
गविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति भवति । कर्मत्वसाक्षाद्व्याप्याश्च पंच जातयः उत्क्षेपणत्वमपक्षेपणत्व
माकुंचनत्वं प्रसारणत्वं गमनत्वं चेति । परस्परासंकीर्णाः कार्यविशेषाभिव्यंग्या एता जातयः ऊर्द्ध्वगत्युत्प
योगकृत्या कुर्वीत प्रसरति । गछतीति पंचानुगतप्रत्ययानामपरस्परविलक्षणाननुजनयंति । दृश्यते हि हस्त
दिषु तत्तत्संबद्धेषु मुसलादिषु चोर्द्ध्वमुत्क्षिप्यमाणेषु ऊर्द्ध्वदेशावच्छेदेन संयोगजनकत्वमधोदेशावच्छेदेन वि
भागजनकत्वमुपलभ्य हस्तमुत्क्षिपति मुशलमुत्क्षिपतीति प्रत्ययः । तत्रैव हस्ते मुसले वाऽधोनीयमाने अधो
देशावच्छेदेन संयोगमूर्द्धदेशावच्छेदेन विभागमुपलभ्य हस्तमपक्षिपति मुसलमपक्षिपतीति प्रत्ययः । ए

वंतेत्रेववस्त्वादिषुपूर्वसंयोगविभागमुपलभ्यवस्त्रंसंकुचतिवमेसंकुचतीतिप्रत्ययःस्यादेवंपत्रंनिपततीदिग्देश
संयोगविभागौनोपलभ्यतेमनुजविहंगमसरीसृपाद्यवयविपुनिपततिदिग्देशसंयोगविभागावन्स्वतं
त्रंगच्छतीतिप्रत्ययः।।मयप्रत्येतव्यंवैलक्षण्याधीनेइतिप्रत्येतव्यंवैलक्षण्यमपिसिद्ध्यति।।ननुसर्वत्र
गच्छतीतिप्रत्ययानुवृत्तेःकथंपंचत्वमितिचेन्नागमनशब्दस्यसामान्यविशेषोभयपरतयालौकिकैः
प्रयुज्यमानत्वाच्छब्दस्यश्रवणात्यथालौकिकाविहंगममात्रेकलविंकेचचरकेराइहसविशेषेपा।।प्रयुक्तं
एवंगमनशब्दमपिपरंतुसंयोगविशेषजनककर्मविशेषवर्तिनुगतोत्क्षिपतीत्यादिप्रत्ययबलादेका
ताजातिविशेषोउरपहूयः।।गोत्वगोगवाकारानुगमोभ्यवगैःस्वाकारानुगमश्चयथाजातिभेद
नावस्थापकः।विंचानिपतनार्थद्योतकादनुवीदःउपसर्गादपिभेदप्रत्ययःसिद्धः।किंवाप्रतिनिय
तदिग्देशविशिष्टसंयोगविभागलक्षणेकार्यजनकत्वमपिप्रतिनियतजात्यवच्छेदेनैवस्यादिति
सिद्धंपंचैवकर्माणीति।।यद्यागमनत्वमपरंसामान्यंकर्ममात्रेभाक्तःप्रयोगः।।ननुतुनूत्क्षेपणादिक
भ्रमणरेचननिःक्रमणप्रवेशनपतनादयोपिकर्मत्वावान्तरजातीयाइतिचेन्न।।तथासतिजाति
संकरप्रसंगात्।।तथाहि।।अपवरकादपवरकांतरंगच्छतीतिकामिनीमुपलभमानयोःकामुकयो
रेकस्मिन्नेवकर्मणिप्रविशतिनिष्क्रामतीतिप्रत्ययोदृष्टः।तत्रकथंविरुद्धेद्वेजातीवर्तेतां।एवं

कूपंप्रविशति विहंगमादोविशन्तिपतन्तिचेतौ प्रत्ययोनकथंस्यात्तन्नस्मात्रेषुभ्रमणादिष्वेवना
त्यमंतरे तैव संयोगविभागयोर्विशेषमुपलभमानेषारे वविलक्षणप्रतीतिर्नतु जातिभेदम
पिसत्वाविरुद्धीकरोति।तर्हिविरोधाज्जातिभेदोमास्तुकथमेकस्मिन्नेवधर्मणिगुणपक्कर्मद्वये
साधनद्वयाद्द्वैधाःप्रतीतिभेदःस्यादितिचेन्न।नात्रवपनवावपनच्छिन्नेदनद्वयप्रतीतिभेदोपप
त्तेः।तच्चकर्मबहुविधंबहुकारणंचतत्रकस्यचित्प्रयत्नोनिमित्तकारणंप्रयत्नवदात्मसंयोगश्च अ
समवायिकारणं।यथाशरीरेतदवयवेषुधामगच्छामीतीच्छयाशरीरचालनानुकूलःप्रयत्नो
जायते।ततःप्रयत्नवदात्मशरीरसंयोगाच्छरीरे कर्म एवंहस्तमूर्द्धमुशलाभ्यामावाबहिरयामीति
इच्छायांसदनुकूलेप्रयत्नेतुत्पन्नेप्रयत्नवदात्महस्तसंयोगात्समवायिकारणाद्धस्तस्योत्क्षेपणमव
क्षेपणंवाजायते।प्राणापानादिषुजीवनयोनिप्रयत्नवदात्मवायुसंयोगात्कर्माणिजायन्ते।न
स्यप्रयत्नस्यनेच्छापूर्वकत्वंकिंत्वदृष्टपूर्वकएवप्रयत्नोनाडीगोचरःप्राणादिनोदनंजन्य
ति।तत्रप्रयत्नसापेक्षाद्देवनोदनात्कर्मजायते।एवंहस्तमुशलतोमनादिष्वपिकर्मप्रयत्नात्सह
कृतात्हस्तादिनोदनाद्देवजायते।नतुकर्मवेगाननवति।जीवच्छरीरतदवयवकर्मणाएवचेष्टात्व

प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणात्क्रियावत्स्पर्शवत्समवेतस्पर्शवदन्यक्रियावत्स्पर्शवत्तल्लक्षणा
त्वात् । प्रयत्नं विनापि महाभूतेषु नोदनाभिघातान्यतरात्कर्म भवति । तत्र नोदनं गुरुत्वद्रवत्वसं
स्कारयोगान्यतमसापेक्षस्तत्क्रियाहेतुः संयोगविशेषः परस्परं नुद्यनोदकयोरविभक्तयोः सम
त्कर्म ज्ञाप्यते । यथा पंकाख्यायां पृथिव्यां वराहनोदनाद्धसिमीगम्य प्रविष्टेः । वेगद्रव्यसंयोगः शब्द
समवायिकारणमभिघातस्तस्मादपि महाभूतेषु कर्म भवति पाषाणादिषु । एवं नोदनाभिघा
तौ विनापि संयुक्तसंयोगान्नोदनाभिघातपूर्वकादपि कर्म । देशप्रदेशस्य मुह्यातन्न नुद्यते नाभिहन्य
ते । यातेषु पृथिव्यामुदकेषु वा गुरुत्वादपि पतनमाद्यं फलाद्वितीयादि वेगानाभिकरणाल्लानू
नत्वं हि मूर्तत्वपरिहारेण न भवति मूर्तत्वं च भूतत्वपरिहारेणामनसि विधमानं कालामिव स्पर्श
वत्त्वं हि सर्वकत्वेन मनस्यादृतानिति रितिवत्तानां चितिनामना विरहात् । उपाधिरेव मां दोषस्तदवस्थ एवे
ति चेन्न । अविच्छिन्नपरिमाणं हि मूर्तिः । बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणसंबंधो भूतत्वं । तथा नान
भूतमेव क्षं विदनुगमानुरोधाद्भूतत्वमूर्तत्वाभ्यामभिलप्यते । न चैकमवश्यं सर्वसाधारणं तदाम
नोमिति । उभयोर्जातित्वे प्रत्येकाविरोधिव्याप्यवत्वेऽवसंगोगवाद्याकारकलिङ्गेन कार्यापल ॥म
लभ्याता । अतएव गुणागतजाताववपि संकरो दोषएव च न वस्थानादपि सामान्यं नातीक्रियते । यथा ६२

सत्यन्त्यपातुरेघासत्तायामपिसत्तमिरः॥जातिष्ठेवानेकव्यक्तिवृत्तित्वेनसमानानांसुसामान्यांतरमितिवि
शेषेषुविशेषत्वाकारेणानुगमेपितत्रजात्यभ्युपगमेसामान्यवानगुणोगुणइतिगुणलक्षणाक्रांत
तानांविशेषाणांगुणत्वापत्तेः।स्वरूपेमवहितेतगुणपदार्थान्तर्भावात्।समवायेचरूपसमवायो॥समस
वायद्वयवच्छेदनेदनमित्रतयावावहिपमाणोपिसमवायत्वसामान्यंनास्ति।जातेःसमवायेनैवसंबंधेन
वृत्त्यभ्युपगमात्।समवायेचसमवायाभावात्।तस्मादसंबंधादेवनात्रसामान्यंपद्यपियुक्तेनपक्षभेदेनास्ति
तथापिस्फुरत्वात्संबंधाभावएवबाधकत्वेनाभिमतइति।अतद्व्यावृत्तिरेवसामान्यंतत्त्वालिकंविकल्पमात्रगो
चरोभवतिहिगोरयमित्यस्यसविकल्पकस्यगोव्यावृत्तौपमितिविषयइतिचेत्न।विधिरूपतयाभासमान
स्यगोत्वादेर्निषेधरूपत्वेप्रमाणाभावात्।नतुक्तानयनुभवोव्याप्यव्यापकथ्यतोभवतिहिगोरयमित्यनुवृत्तप्र
त्ययस्यानुगतोविधिरूपोधर्मोविषयस्तस्यनिषेधविषयताकल्पनमनुपपन्नमेव।अपिचेदमलिकमगो
व्यावृत्तिरूपंवातद्धर्मेतत्राघ।अगोव्यावृत्तिरूपस्यासिद्धेर्विग्रहीतुमशक्यत्वात्।गोत्वसामान्यमंतरेण
गोत्वस्यसकेल्लोनप्रतियोगिकान्यान्याभावस्यग्रहीतुमशक्यत्वात्शक्यतेवाशबलाद्यगोरेवस्यात्।कस्य
तरेत्तदस्मतत्रापिमत्वात्।अगोश्चगोनिषेधात्मेतिदुरुत्तरमितिरेतराश्रयत्वेनापिद्विताद्यः।तद्धर्मस्यगोत्वस्य
वस्वीकारात्।सतिचतद्धर्मेविधिरूपेऽलिककल्पनानवकाशात्।अथालिकस्यप्रतिभासनमपिसंभवति।६

द्रियालिंगशब्दानां सन्निकर्षाविशेषाभावसंकेतबलप्रवृत्तीनामलीकाशेवरत्वात् तदाभासानामपि समापूर्व
कनियमात् । वासनाबलात्तदाभासतामिति चेन्न । नन्वेवं बलायाव सनायास्तत्र प्रयोजकत्वे गोविकल्पस्य
सर्वदेत्यत्रेप्रसंगात् । उद्बोधादिसापेक्षत्वेनानुपपन्नेत्युक्तत्वात् । तस्माद्गोत्वादिकोविधिरूपसामान्यं ।
निर्विकल्पकसविकल्पकवेद्यमपह्नोतुमशक्यमिति सिद्धसामान्यं । ननूत्पन्ने पिंडे कथं गोत्वविशिष्ट
प्रतिपत्तिः । न तावत्तत्रैव तदेव गोत्वमुत्पन्नं नित्यत्वाभ्युपगमात् । नाप्यन्यतस्तदागतं । अद्रव्यत्वेनाक्रि
यत्वानुपपत्तेः । नापि तत्रैवासीत् न स्पदेशस्यापि गोत्वप्रसंगात् । यत्र चैकस्यां व्यक्तौ वर्तते तत्र कार्त्स्न्येन
तद्वृत्तावन्यत्र गोविगोत्वव्यवहारानुपपत्तिः । एकदेशाभावाद्येकदेशेन वृत्त्यनुपपत्तेः । तदुक्तं । नाया
ति न च तत्रासीन्न चोत्पन्नं न चांशवत् । जहाति पूर्वं पिंडं न त्वहो व्यसनसंततिरिति चेन्न । नन्नावस्थि
तमेव गोत्वमुत्पन्नापांगविसंबध्यत इत्यभ्युपगमात् । तन्नदेशानामपि गोत्वप्रसंग इति चेन्न । नन्न
समवायात् । विभूनां सर्वगतत्वेपि परस्परमसंबंधो यथा तथा सामान्यमपि स्वव्यंजके पिंडे रभि
व्यज्यमानं सर्वगतत्वेपि परस्परमपि न सर्वं समवेतं । तदिदं सामान्यं द्विविधं परमपरं वा परं व्याप
कं अपरं व्याप्यं । तत्र परं सत्ता तद्धि सामान्यमेवानुकूलविशेषापि तस्याश्च साक्षाद्व्याप्यानि द्रव्यत्व
गुणत्वकर्मत्वानि परापराव्याप्यानि तु पृथिवीत्वरूपत्वोत्क्षेपणत्वादीनि । तद्भिन्नत्वव्याप्याव्याप्यत्वे सा

तिनद्याप्यत्वं तन्मात्रद्याप्यत्वं तथाभेदेपि सत्तैव न जातिः किंतु स्वरूपसत्वमेव तद्व्यवहारनिमित्तमि
ति चेत् न तस्याननुगतत्वात् सत्सदिति प्रत्ययस्य द्रव्यादित्रिकेनुगतत्वात् तर्हि सामान्यादौ सत्प्र
त्ययः कथमिति चेत् सत्तासंबंधादेव परंतु न समवायात् किंतु सत्तैकार्थसमवायादेः अत एव न
भावे सत्प्रत्ययः तर्हि संस्थानमात्रव्यंग्यैव जातिरङ्गीक्रियतां घटत्वादिका न त्वन्येति चेत् न अनुगत
प्रतीतेरविशेषात् तर्हि तद्भिन्नव्यक्तिनियमः कथमिति चेत् न क्वचिन्नियताद्गुणात् यथा पृथिवीत्वादेर्ग
न्धत्वादेः क्वचिन्नियतात्कार्यात् यथा रूपादिसाक्षात्कारादिन्द्रियत्वादीनां क्वचिन्नियतात्कार
णात् यथा अन्यतरकर्मादिः संयोगविशेषवृत्तिसामान्यादीनां क्वचिन्नियताद्व्यञ्जकभेदात् यथ
ऽर्थप्रवणगोत्वादेर्लोमवत्त्वादीनां । गुणागत जातिस्वीकारे किं बीजमिति चेत् बाधकं विना अनुगतप्रत्य
य एवानुगतजातिसिद्धौ मानं सर्वेषु घटप्रकारानुगतप्रत्ययात् घटत्वं जातिः स्यात् तदानीं तत्त्वा
दिव्याप्या नाना घटत्वस्वीकारात् घोरघटत्वं हि नानार्थः स्यादिति चेत् न किं संदेहो गोशब्दवत् अनुपप
त्तिः संस्थानविशेषरजतादिसाधारणो घटत्वं स्वीक्रियतां तत एवानुगतप्रतीतेरुपपत्तेः किं द्व्य
गतघटत्वजात्येति चेत् न संस्थानेऽवयवसंयोगविशेषत्वान्तरकर्मत्वादिनापरापरभावानु
पपत्तेः घटो द्रव्यमिति द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यापि नानुभवाद्यननुसमानैर्हवित्वावैघटत्वाप्रवृत्तेः

रभिन्नाजातिरस्तु तथाहि गोत्वं गवाकारभिन्नं अविषयप्रत्ययस्य विषयत्वात् गोवदितिचेन्न पिंडानामेव
गोत्वस्य स्थूलत्वेन ग्रहणप्रसंगात्। नहि चित्रकपिशकर्णादिषु भिन्नत्वेन भासमाना गुणा गोत्वभिन्न
नतामेति। पृथग्ग्रहे पिंडग्रहे च पिंडत्वस्य ग्रहात्। गोत्वाग्रहेपि तु पिंडमात्रस्य ग्रहात्। कथमन्यथा दूरे गोरश्व
भ्रमो वर्त्तिमहाराज: विशेषदर्शने संशयानवकाशात्। तस्मात्तद्वादि विषयप्रतीत्यविषयत्वं तुल्योपल
म्भसामग्रीकत्वादन्यथासिद्धं जातिपदार्थे केवलान्वय्यपि जातिर्भवति। स्वरूपासिद्धत्वात् तत्सामान्यं प्र
त्यक्षमाणान्यथाग्रहेत कश्चित्तु ब्राह्मणत्वपरिणामत्वादीनामुपदेशसहकृतेन्द्रियग्राह्यता: कपि
त्वतारतम्यादावव्यभिचारिन्तुष्यतायास्तु लक्षणरूपत्वात्। द्रव्यत्वसाक्षात्कारस्य निराकृतद्रव्यत्वव्याप्यजाति
परमाणुषु न वर्त्तते। अन्यथा दधित्वदुग्धत्वादि परमाणुवृत्तितापरमाणुवृत्ति जातेर्व्याप्यत्व
गतत्वधर्मत्वेन तत्परमाणवाः घटपटादिकमपि दध्याद्यारम्भकमापद्येत।। ननु तथापादानगतमपि
तनुत्वादिनपटादौ तथा परमाण्वादिगतमपि दधित्वादितदुपादेयसामान्यादिति। चेन्न। नहि दुग्धादा
वपिनस्यात्। किमत्र विनिगमकम्। कपर्त्तंतुत्वादिकं न पटादिवृत्ति परमाणुगतत्वेन तन्त्वीरत्वादीनामु
पादेयवृत्तिताव्यवपकर्ततिचेन्न। उपादानोपादेयगतजातिमिव क्षीरत्वादीनामुभयत्रोपलंभात् तन्तुत्वा
दीनां वर्त्तत्वादिष्ठवोपलंभादिति।। इति श्री महामहोपाध्यायसन्मिश्र शंकरकृतौ कणादरहस्ये साम

राम
६४

यपदार्थः समाप्तः ॥ अथ विशेषाः ॥ नित्यमात्रवृत्तिवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्वं विशेषत्वं एवं नित्यस
मवेतमात्रवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्वं वा ॥ समवेतत्वोद्भिमात्रवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्वं
वा ॥ ननूक्तं नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषा इति ॥ नित्येष्वेव द्रव्येषु वर्तन्त एवं येते विशेषाः अत्यंत अवसाने
भवाः अन्त्यास्तेभ्यो परे विशेषा न सन्तीत्यर्थः तत्र प्रमाणं ॥ योगिनां तावत्परमाणुषु विभुद्रव्येषु च
यावृत्तिप्रतीतिरस्ति न एवामी परमाणवो परस्परं भेदवंत इति धर्मत्वज्ञानं वास्ति नतु भेदसंभाव
नेकधर्मसत्तानेरानुपपद्यमानो विशेषानेव व्यावर्तकत्वात्कल्पनाव्यवस्थापयति न घटादिकं उपपद्यमानेषु
पार्थिवपरमाणुषु समानगुणकर्मसामान्यवत्सु विशेषामंतरेण व्यावर्तकरूपस्याभावान् वाप्यावर्ति
कानामेवारंभकसंयोगाधाराणां नवतामंतरेणो द्रव्यारंभकतां नवतामंतरेण पुनर्घटशरावोदञ्च
नादिनियामकः निष्य तेषु बाधन सन्तूपसर्गनो विशिष्टगुणान्तरकर्मसामान्याविशेषाश्च ॥ एवं तु
गुणाद्विलक्षणैव तत्र अस्ति चेत् नवतु विशेतेरन्योन्यं तेषामुपलंभबाधवत्वात् ॥ विशेषत्वेनाभिमता एव तत्
थेति चेत् न तेषामनित्यत्वे तत्र परमाणूनां भेदापत्तेः नित्यत्वे तु सजातीयगुणात्कथं निर्ध
तामिति चेत् न निःसामान्यत्वात् ॥ तदेव कथमिति चेत् तस्यानुपलंभबाधत्वात् विशेषाः कथं नुगा
तप्रत्ययः कथमिति चेत् निरुक्तोपाधेरेव ॥ एवोपाधिः कथं न सामान्यं जातिरूपमिति चेत् न

कणाद

रहस्य

नृपहानेर्जातिबाधकस्याकृत्वात सामान्यवतो हि द्रव्यसमवेतस्याद्रव्यस्यगुणत्वकर्मत्वान्यतरप्रसंगो
न विशेषत्वहानिरेवस्यात्। गुणाभेदसिद्धौ नृपहानिशंका स एव न बाधोपि सिद्ध इति चेन्न। अनि
त्यावृत्तिगुणजा...गीकारात्। गुणानां वात्येनुव्याप्तत्वनुच्छेदजनकत्वात्। अनित्यद्वयपितर्हि
विशेषावर्त्तनामिति चेत् जातिषु व्यावर्त्तकांतरस्य वदनात्। तस्मादभिन्नद्रव्यगुणकर्मसा
मान्याः परमाणवोपरस्परस्य नृष्यावर्त्तकधर्मवंतः यथार्थव्यावृत्तप्रतीतिविषयत्वात् घटवदि
त्यादिना तत्रकथं व्यावृत्तधीरिति चेत् योगजधर्मसामर्थ्यात्। एवं तर्हि विशेषेष्वपि परस्परं व्यावृत्तप्र
तीतेनुरोधात् व्यावर्त्तकांतरकल्पनमेवं तत्र तत्रापि त्यनवस्थितिरेवस्यादिति चेत्। न तेषां स्वत एव
व्यावृत्तत्वात्। न हि प्रदीपप्रकाशः प्रकाशांतरमपेक्षते यथा वक्ष्यमाणं स्वत एव शुचित्वं गवां तु वस्त्वंतरमशुचि
... न हि स्वं मांसाशौचपितत्वं वैधापत्वात् तथा वैविशेषाधर्मिग्राहकमानात् परस्परं स्वत एव व्यावृत्ताः। किं वि
नव्यावर्त्तो व्यावर्त्तकांतरमपेक्षते। सं तु तर्हि तदाश्रयाः परमाणवोपि स्वत एव व्यावृत्ताः। किंविशे
षकल्पनयेति चेत् द्रव्याणां व्यावर्त्तकांतराधीनव्यावृत्ति विषयत्वनियमात्। घटपटादौ
तथादर्शनात्। अन्यथा नावादेव परमाणौ नोभेदधी सिद्धेः। किं विविशेषैरिति चेत् न। अन्यथा
भावस्य वैयर्थ्यं नांतरीयकत्वात्। अस्तु तर्हि पृथक्त्वमेव तथा तस्यापि परमाणुषु तस्यावश्यमभ्यु

राम ६५

यो नत्वप्रसंगादिति चेन्न। न हि स्वस्वावधिनिरूप्यत्वेनावध्यवधिमद्भावस्य च तद्भिन्नधर्मघटितत्वे वैधर्म्या
धीनत्वात्॥ इति श्रीमहामहोपाध्यायमिश्रशंकरकृतौ कणादरहस्ये विशेषपदार्थः समाप्तः॥ अथ स
मवायः॥ तत्रासमवेतभावत्वं समवायत्वं। स्वाश्रयान्योन्याभावासमानाधिकरणपदार्थविभाजको
पाधिमत्वं वा। स्वाश्रयातिरिक्तपदार्थमात्रप्रतियोगिकान्योन्याभावसमानाधिकरणपदार्थविभाज
कोपाधिमत्त्वं वा। किमत्र प्रमाणं। विशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यस्वरूपमात्रघटितत्वादिति चेत्
दण्डीति बुद्धेः कारणत्वेन तत्सिद्धेः। भवति हि तन्तुषु पटः इह पटे रूपमिह रूपे रूपत्वमिह उत्क्षेपणमि
त्यादिप्रतीतिः सा च संबंधनिमित्ता दृष्टा यथेह कुण्डे दधीह कटे वदराणीह पुरुषे दण्ड इति। ननु कं
स्वरूपसंबंधादेवास्त्विति चेन्न। न स्वरूपाणामनन्तत्वेनानन्तसंबंधकल्पनापेक्षया एकस्य कल्पने
लाघवात्। कथं तर्हि इह भूतले घटाभाव इत्यपि प्रतीतिः संबंधान्तरनिमित्तत्वस्यादिति चेत्। न तत्रा
पि स्वरूपसंबंध[illegible]सत्त्वात्। संयोगसमवाययोर्बाधे स्वरूपेण वान्यथोपपत्तेः समवायिनः स्वरूप
योः परस्परपरिहारेण विद्यमानत्वात् स्वरूपसंबंधे न संबंधिनो भूतलाभावयोः कदापि
विशेषणात्॥ अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानामिहेति प्रत्ययनिमित्तं समवाय इत्यत्रायुतसि
द्धिपदेनाध्यास्यार्थस्य कटादि तन्तुत्वात्। समवायो नित्यो तादृश एकश्च। नित्यत्वे किं प्रमाणं। मिति

वेनॄ [illegible] नेयन्यनस्यापि सावदिकत्वं तत्र निमित्तमदातनुबाधीनं रूपादेः स्वरूपत्वादि समवायस्यानित्यत्वे स
मवायिकारणकत्वं च वक्ष्यं प्रतिषिद्धं हि गुणादौ ममैतोः समवायिकारणत्वान नु रूपादीनां नित्यत्व
नैककाएर्य हि नीलपीतादिव्यवहारस्तु कृष्णपकघोविरोधिगुणांतरसंबंधासंभवाधीनो तथा च रू
नष्टमिति रूपसमवायोन नष्ट इत्यर्थ इत्यनित्य एव समवाय इति चेत्तारक्ते रूपमुत्पन्नं श्यामं रूपं नष्टमि
ति रूपत्वं बनाप्ता एव प्रतीतेः तालंबनांतरकल्पनाया घटपटादिनाशप्रतीतेः नष्टं वक्ष्याख्यानं सह
[illegible] वोदृश्य वशापत्तेः। नन्वितिरूपसमवायो नित्य एव तथा सति श्यामनाशकालेपि तत्प्रतीतिप्रसंग इति
चेन्न। यथा तव रूपसत्त्वेपि तत्समवायवैकल्य। तदप्रतीति तथास्माकं समवायसत्त्वेपि रूपवैकल्य
त्तदप्रतीतेः एतावस्तु विशेषस्तवात्यादविनाशप्रतीतेरालंबनांतरकल्पनं। ननुमास्तु [illegible] समवायादि
कारणं विनापि कार्यमुत्पद्यतामिति चेत् [illegible] कार्यस्य [illegible] प्रयुज्यमानत्वात्। [illegible] नित्यसमवायाभेद
[illegible] द्विपक्षबाधान्निर्धारितं हि लौकिकाः [illegible] पटे शौक्ल्यं [illegible] इत्यादि। समवायमपि कु
[illegible] तस्य तव [illegible] गुणानां [illegible] इति व्यपदेशः। [illegible] परिकल्प्य समवाय [illegible]
[illegible] इति वत्। अहं शरीरं मम शरीरमित्यादिविशिष्टप्रतीतेः संबंधोपरागामंतरेणोव [illegible]
नः [illegible] समवायो गोसप्रवृत्तिवता न। तदुपर ॥ निवेधन [illegible] शरीरेपि [illegible] प्रतीति [illegible]